

जवाहरलाल नेहरू

तारा अली बेग

अनुवाद

सुनीता गाडगीळ

छायाचित्रे :
जवाहरलाल नेहरू स्मारक निधी
यांच्या सौजन्याने

ISBN 81-257-2876-X

1999 (शके 1921)

मूळ © तारा अली बेग, 1989

मराठी अनुवाद © नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, 1999

रु. 12.00

Jawaharlal Nehru (Marathi)

संचालक, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

ए-5 ग्रीन पार्क, नवी दिल्ली-110016 यांनी प्रकाशित केले.

एकः सूते सकलम्

नेहरू बाल पुस्तकालय

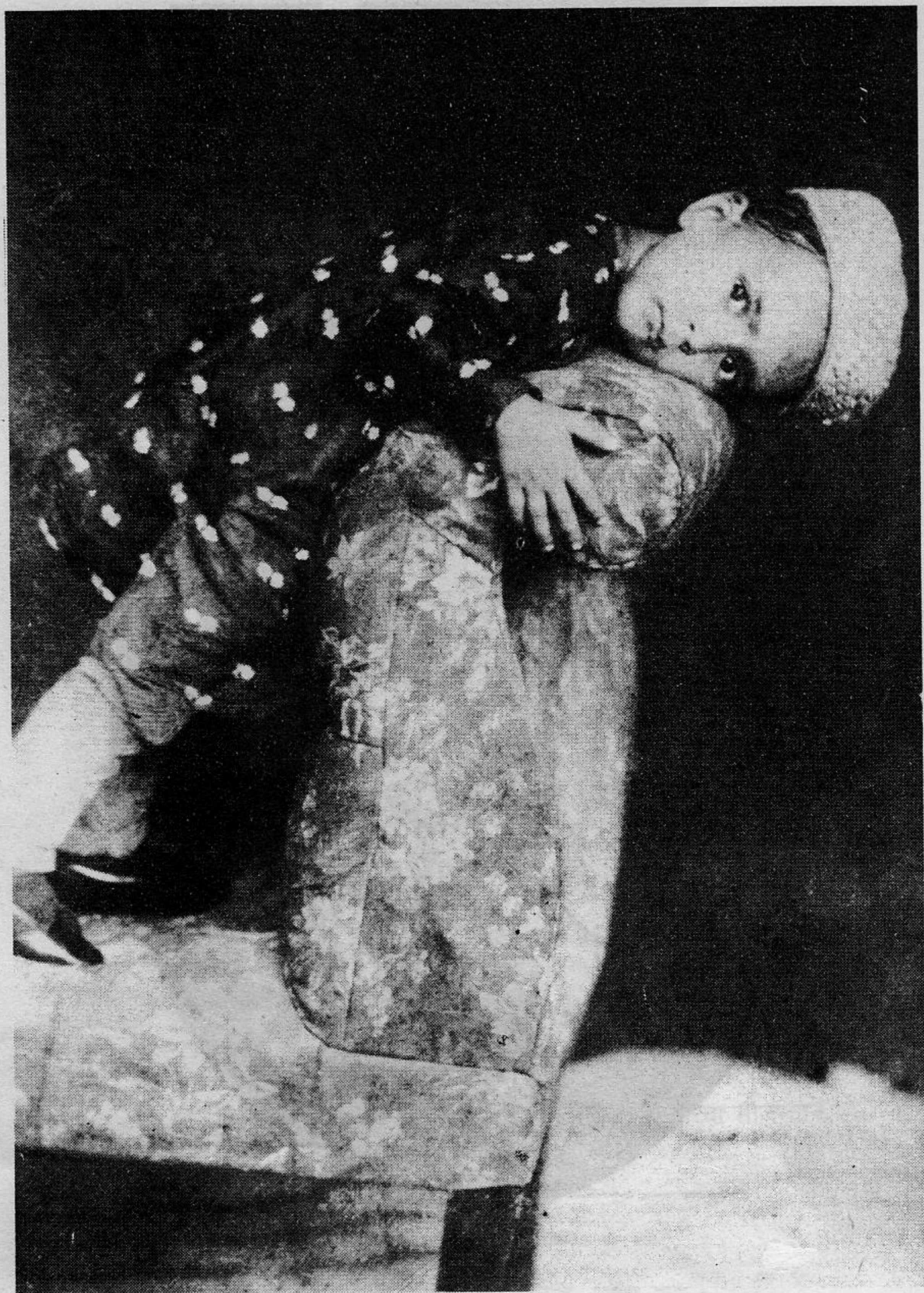
जवाहरलाल नेहरू

तारा अली बेग

अनुवाद : सुनीता गाडगीळ

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

बाल जवाहरलाल

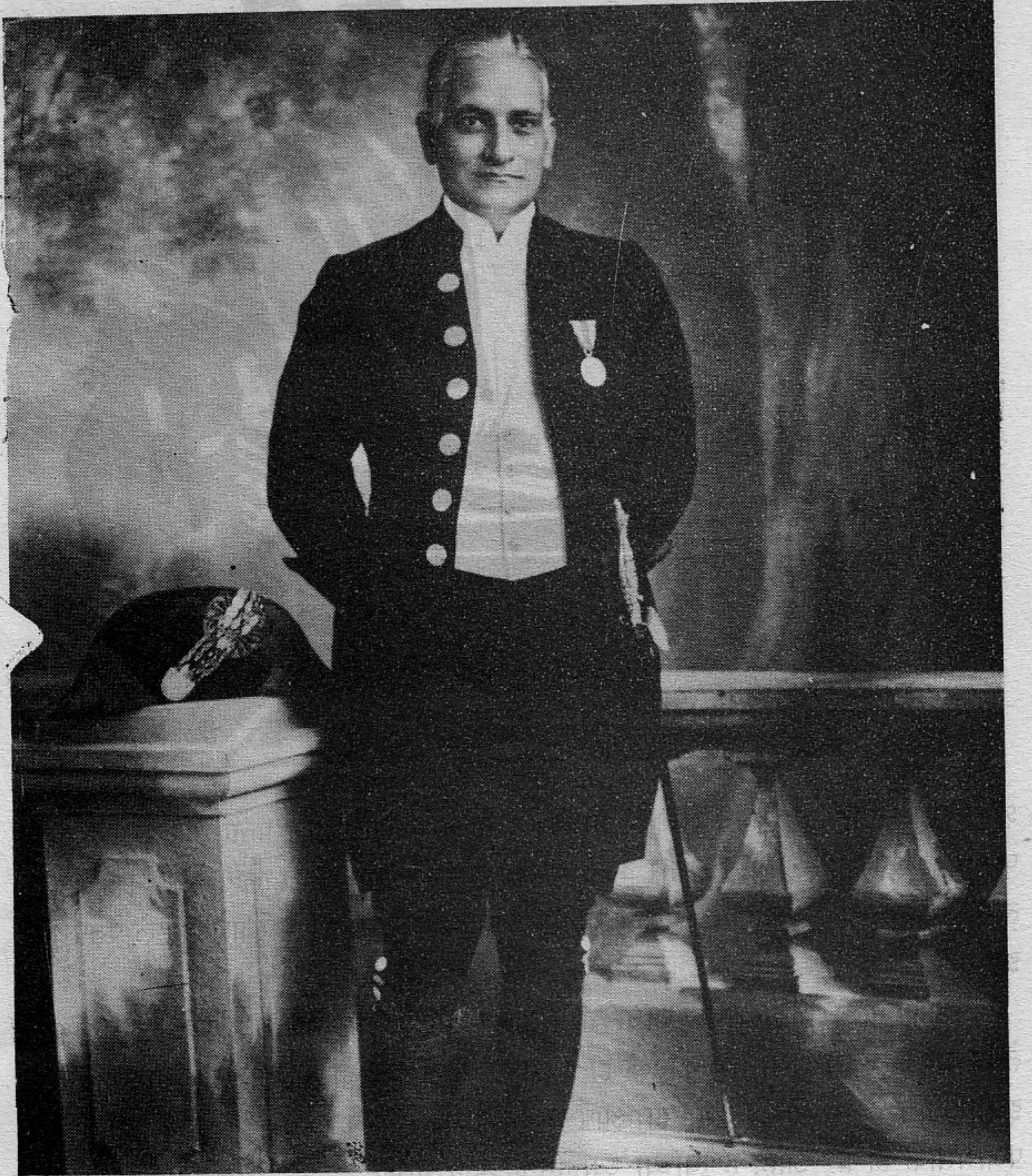
जवाहरलाल नेहरू

शंभर वर्षापूर्वीचे हे छायाचित्र आहे. मोतीलाल नेहरू आणि त्यांची पत्नी स्वरूपराणी यांना पहिले पुत्ररत्न प्राप्त झाले, त्यानंतर काही महिन्यातच हे छायाचित्र घेतलेले आहे. मुलाचे नाव त्यांनी जवाहरलाल ठेवले, सत्तावन्न वर्षांनंतर जवाहरलाल स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान झाले.

1889 साली, जवाहरलाल यांचा जन्म झाला. भारतात ब्रिटिशांचा अंमल सुरू होऊन, तेव्हा जवळ जवळ शंभर वर्षे लोटली होती. भारत स्वतंत्र व्हावा ही मोतीलालांची आत्यंतिक इच्छा होती. तरी भारत देश, हा आपल्या मुलाच्या हयातीतच स्वतंत्र आणि सार्वभौम प्रजासत्ताक होऊन आहे, हे त्यांच्या ध्यानीमनी सुद्धा नसेल.

मोतीलाल यांचे कुटुंब मूळचे काश्मीरचे. परंतु अनेक उलाढालींनंतर ते आग्याला स्थायिक झाले. मोतीलाल यांचे शालेय आणि विश्वविद्यालयीन शिक्षण आग्यातच झाले. अभ्यासापेक्षा त्यांचे लक्ष खेळाकडे अधिक होते. ते जरा खोडकर प्रवृत्तीचे होते. ते हुशार होते, तरी देखील पदवी न घेताच, ते महाविद्यालयातून बाहेर पडले.

अद्ययावत विलायती पोशाखात मोतीलाल नेहरू

मोतीलाल हे महत्वाकांक्षी होते. त्यांना खूप श्रीमंत व्हायचे होते. पैसे कमवण्यांत वकील लोकांची ख्याती असल्यामुळे त्यांनी वकिलीचाच व्यवसाय निवडला. त्यांनी झटून अभ्यास केला आणि वकिलीच्या परीक्षेत सुवर्णपदक पटकावले. लौकरच ते नामांकित वकील म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

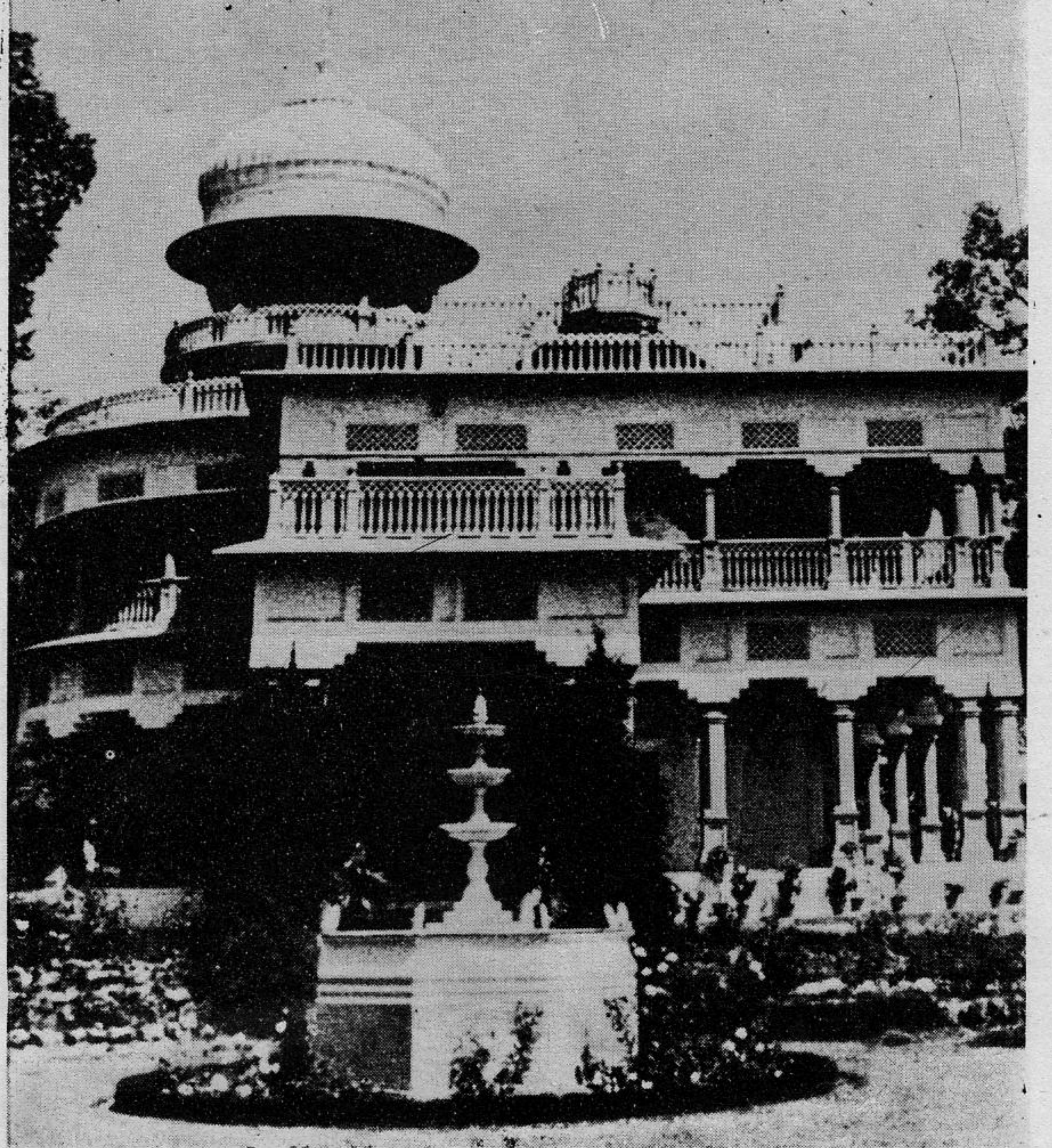
मोतीलालांना पाश्चिमात्य पद्धतीने राहण्याची आवड होती. आपला पारंपरिक भारतीय पोषाख घालण्याचे थांबवून ते कोट, पाटलोन घालू लागले आणि टाय लावू लागले. तसेच युरोपियन पद्धतीने काट्या चमच्याने जेवू लागले. जवाहरलाल लहानपणी पाश्चिमात्य पद्धतीचा अद्ययावत पोषाख करत असत. खालून गुढग्यापर्यंत बटणे असलेली तंग विजार,

तिचाकी सायकलवर जवाहरलाल

वर मोठी कॉलर असलेले मखमलीचे जाकीट आणि गळ्याला रुंद नेकटाय! उन्हांत खेळताना ते गवताची गोल हॅट घालत. हॅटच्या मागे रंगीत रिबिनी रुळत असत!

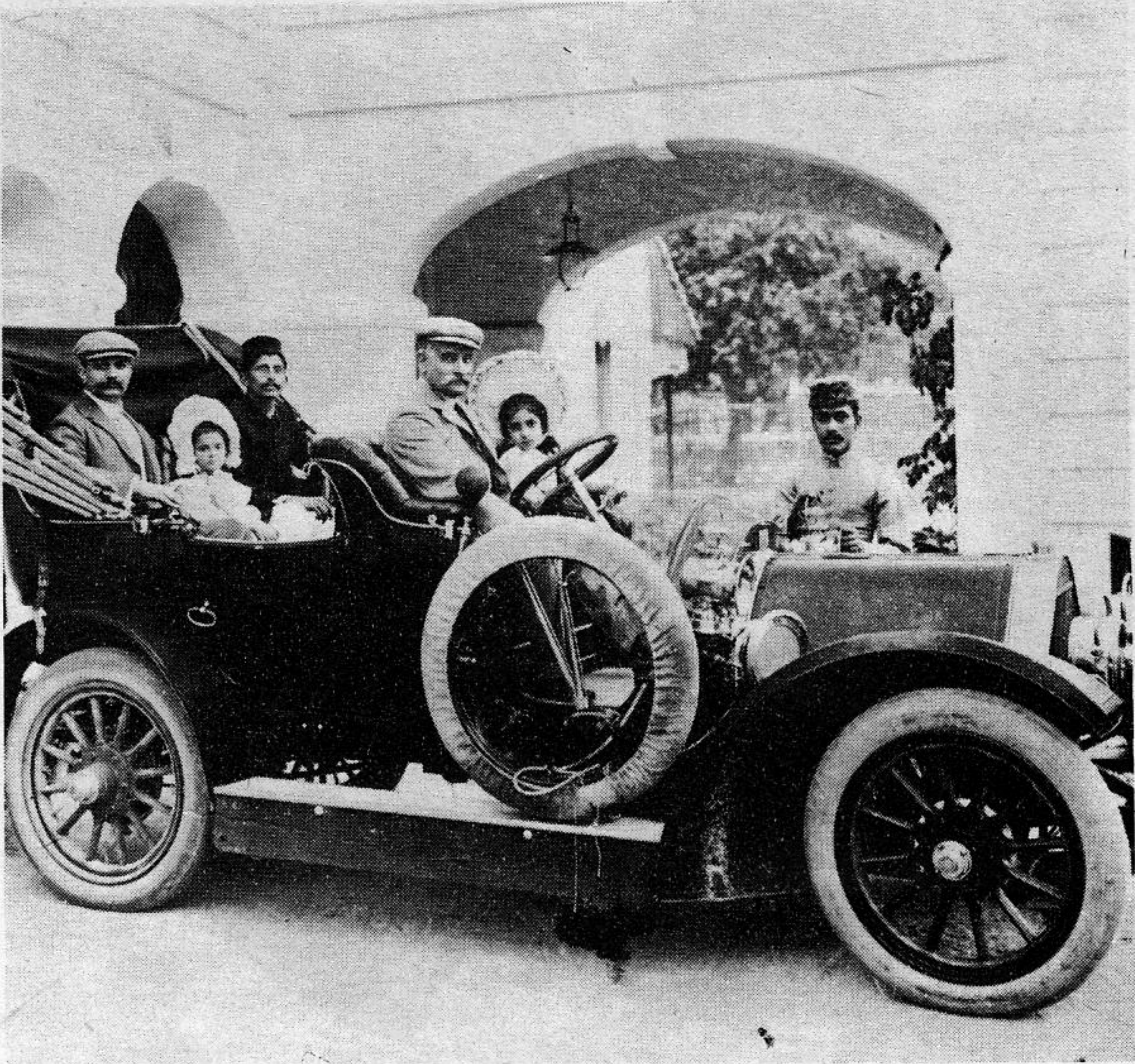
अलाहाबाद येथे मोतीलाल यांचा वकिलीत चांगला जम बसला. मग त्यांनी एक सुंदर प्रासाद बांधला; तोही अशा भागात की जिथे खास करून ब्रिटिश कुटुंबेच राहत होती. त्या घराला त्यांनी 'आनंद भवन' असे नांव दिले. तेथील आवारांत टेनिस कोर्टे, पोहायचा तलाव

आनंद भवन

आणि खूप मोठी बाग होती. या सर्वांची उत्तम देखभाल करण्यासाठी, या कुटुंबाने नोकरांचा लवाजमा ठेवला होता. या भव्य प्रासादांत जवाहरलाल यांचे बालपण गेले.

अफाट संपत्ती, ऐषारामी घर, शिवाय जवाहरलाल यांच्यावर प्रेमाचा वर्षाव करणारी घरातील वडीलधारी मंडळी आणि नोकर-चाकर बालपणी असूनही, जवाहरलाल यांना एकाकी वाटे. आयुष्यातील पहिली अकरा वर्षे तर ते अगदी एकटेच होते, म्हणजे घरात दुसरे लहान मूलच नव्हते. त्यांच्या वडिलांनी त्यांना शिकवण्यासाठी म्हणून घरातच शिक्षक शिक्षिकांची नेमणूक केली होती. ते शाळेत गेलेच नाहीत, त्यामुळे आपल्या बरोबरीचे मित्र मिळण्याची त्यांना संधीच मिळाली नाही. त्यांचा अगदी खराखरा जिवलग दोस्त म्हणजे,

चालकाच्या जागी मोतीलाल, मागे बसलेले मुन्शी मुबारक अली

गंगाधर नेहरू

त्यांचा वडिलांच्या कचेरीतील एक कारकून! त्यांचे नांव होते मुन्शी मुबारक अली. छोट्या जवाहरलालांना उदास वाटले किंवा ते अडचणीत आले की ह्याच मित्राकडे ते धाव घ्यायचे. मुन्शी मुबारक अली हे गोष्टी सांगण्यात फार निष्णात होते. जवाहरलाल त्यांच्या गोष्टी ऐकण्यांत तासन् तास रंगून जात. केवळ अरेबियन नाईटस् किंवा जुन्या प्रसिद्ध नांवाजलेल्या गोष्टीच ते सांगत नसत, तर जुने ऐतिहासिक प्रसंग, युद्धाच्या, शौर्याच्या, राजेमहाराजांच्या, राजदरबारांतील मंडळींच्या, तसेच धाडसाच्या आणि पराक्रमाच्या गोष्टी देखील ते सांगत. त्यामुळे आपल्या घराण्याबद्दल आणि जे पूर्वज राजदरबारी फार मोठ्या पदांवर होते, त्यांच्याबद्दल जवाहरलालांना खूप माहिती मिळाली. त्यांचे आजोबा गंगाधर नेहरू, हे दिल्लीचे कोतवाल होते.

जवाहरलाल यांच्या एकलकोंड्या आयुष्यात कधीकधी आनंदाच्या आणि मौजमजेच्या उत्सवांनी खुलावट येत असे. एकदा होळीच्या दिवशी पांढरी शुभ्र साडी नेसलेल्या आपल्या आत्याच्या तोंडून त्यांनी ऐकले की, होळकऱ्यांनी खूपच गोंधळ करून ठेवला आहे. जवाहरलाल यांनी प्रेमाने मिठी मारण्याचे नाटक केले आणि तिला गुलालाने संपूर्ण माखून टाकले. ईदच्या दिवशी सुंदर नवीन पोशाख करून ते मुन्शींच्या घरी भेटायला जात. तिथे ईदच्या शेवयांची चवदार खीर आणि इतर मेवामिठाईवर ताव मारत.

त्यांना उत्साहित करणारे आणखी प्रसंग म्हणजे लग्न समारंभ. विशेषतः अलाहाबादपासून दूर दुसऱ्या गांवी होणाऱ्या लग्न समारंभांत त्यांना फार मौज वाटे. एक तर, प्रवासाची उत्सुकता आणि दुसरा आनंद म्हणजे नातेवाईकांच्या मुलांबरोबर काही दिवस रहायला, खेळायला मिळे. अशा या आनंदाच्या प्रसंगीच, जवाहरलाल यांना आपल्या बरोबरीच्या मुलांचा सहवास मिळे आणि त्यांचा एकटेपणा तात्पुरता का होईना दूर होत असे.

जवाहरलाल आपल्या वाढदिवसाची अगदी चातकासारखी वाट पाहत. कारण त्यावेळी सर्वांचे लक्ष आपोआपच त्यांच्याकडे जात असे.

वाढदिवसाच्या दिवशी भल्या पहाटे स्नान वगैरे झाल्यावर त्यांची गहू आणि नाण्यांनी तुला होत असे. मग ते सर्व धान्य आणि पैसे गरिबांना वाटले जाई. नवीन पोशाख करून आईवडील, नातेवाईक-मित्रपरिवार यांना नमस्कार केला की त्यांना छान छान भेटी मिळत. सायंकाळी खूप मोठी मेजवानी असे. शेकडो लोकांना त्यासाठी आमंत्रित केले जाई. जवाहरलालांची एकच खूबसूरत म्हणजे, आपला वाढदिवस हा वर्षातून एकदाच का बरे येतो? जवाहरलालांच्या आठवणींत असे दोन समारंभ कोरले होते. त्यापैकी एक म्हणजे

त्यांच्या मुंडनाचा समारंभ. त्या वेळी त्यांच्या डोक्यावरचे सर्व केस कापले होते. आणि दुसरी त्यांची मुंज. या दोन्ही समारंभात पाहुण्यांचा आकडा हजारावर गेला होता.

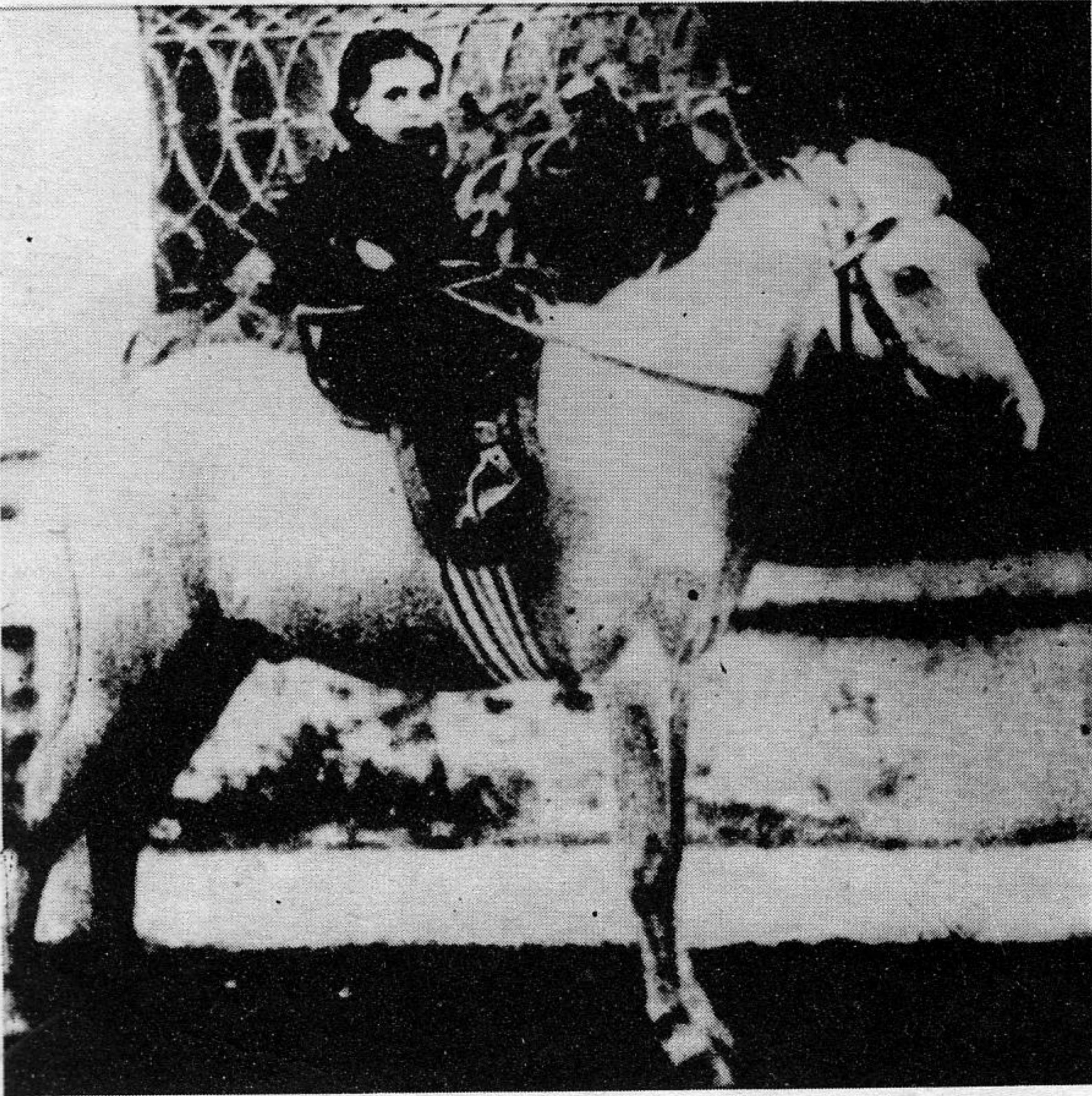
त्यांच्या बालपणातील दोन विशेष प्रसंग त्यांना चांगलेच आठवणीत राहिले होते. ते पांच किंवा सहा वर्षांचे असतांना, वडिलांच्या मेजावर पडलेली दोन चांगली पेने त्यांना दिसली. त्यांतील एक त्यांना हवे वाटले. त्यांनी स्वतःची अशी समजूत घातली की वडिलांना काही दोन्ही पेने लागायची नाहीत. म्हणून त्यांनी एक पेन उचलले. वडिलांना एक पेन दिसेनासे झाले, तेव्हा त्यांनी नोकरांना ते शोधून काढण्याचे फर्मान काढले. एक पेन आपण घेतले आहे, हे सांगायचा जवाहरलालांना धीर झाला नाही. ते घाबरले होते.

मौजीबंधनाच्या समारंभानंतर
जवाहरलाल

शेवटी ते पेन सापडले. आपल्या मुलाने पेन चोरले एवढेच नव्हे, तर आपण ते चोरले, हे सांगायचे धैर्य जवाहरलाल यांना झाले नाही, म्हणून त्यांना खूप राग आला. त्यांनी जवाहरलालांना चांगले चोपून काढले. जवाहरलाल रडत आणि हुंदके देत देत आपल्या आईजवळ सांत्वनासाठी गेले. त्या दिवसापासून वडील नाराज होतील असे काही ते करू धजत नसत. मात्र त्यांचे वडिलांवरचे प्रेम पूर्वीइतकेच जाज्वल्य राहिले.

त्यांच्या आठवणींतला दुसरा प्रसंग, ते आठ वर्षांचे होते तेव्हाचा! ते घोड्यावरून रपेट मारण्यासाठी म्हणून बाहेर पडले आणि वाटेत कुठेतरी खाली पडले. तेव्हा घरांत एकच कल्लोळ माजला.

घोड्यावर स्वार

त्यांचे वडील आणि नोकरचाकर त्यांना शोधण्यासाठी लंगोलग घराच्या बाहेर पडले. ते घरी सरळ चालत येताना दिसले तेव्हा त्यांची खूप तारीफ झाली. जणू ते मोठा पराक्रम गाजवून आले होते.

जवाहरलाल यांना आपल्या आईबद्दल आदर होता. पण त्यांना तिची कधीच भीती वाटली नाही. आपला मुलगा कधीही गैर काही करणार नाही याची आईला खात्री होती. ती मनोभावे देवाची पूजाअर्चा आणि व्रत वैकल्ये करे. मोतीलाल यांचा मात्र कर्मकांडावर मुळीच

स्वरूपराणी

विश्वास नव्हता. युरोपहून परत आल्यावर शुद्धीकरणासाठी जे धार्मिक कृत्य करावे लागे त्याला त्यांनी साफ नकार दिला होता.

जवाहरलाल यांनी वडिलांपासून कसे वागावे याची दीक्षा घेतली होती. ते अशा वातावरणांत वाढले होते की जिथे मुलांमुलींमध्ये भेदभाव केला जात नसे. नेहरू मंडळी कधीच पडदानशील नव्हती.

जवाहरलाल यांच्या घरात सर्व विषयावर नेहमी खुलमखुल्ला चर्चा होई. मग ती धर्मावर असो अगर जुन्याकाळचे रीतिरिवाज असो; किंवा ब्रिटिश लोक भारतीयांना देत असलेल्या वागणुकीवर असो. ब्रिटिश लोक भारतीयांशी अनेक बाबतींत भेदभाव करत असत. उदाहरणार्थ, रेल्वेचे काही डबे फक्त ब्रिटिशांसाठी राखीव म्हणून ठेवलेले असत. ते रिकामे असले, तरी भारतीयांना त्यांत चढण्यास मज्जाव असे. तसेच सार्वजनिक ठिकाणी देखील गोऱ्या लोकांसाठी राखीव खुर्च्या आणि बाके ठेवलेली असत. भारतीयांना त्यावर बसायची परवानगी नसे. एखाद्या ब्रिटिशाने जरी एखाद्या भारतीय माणसाला ठार मारले असेल, तरी त्याची सुनावणी इंग्रजांपुढे होई आणि त्याला अगदी क्वचित शिक्षा होत असे.

जागतिक घडामोडींवर नेहमी घरांत चर्चा होत असे. जवाहरलाल वयाच्या मानाने लवकर वर्तमानपत्रे वाचू लागले. जगांतील अनेक भागांत चाललेल्या लढाया-बंडे यांची अद्ययावत माहिती मिळवण्यात त्यांना रस होता. ते नेहमीच पददलितांची बाजू घेत. आपल्या आत्मकथेत जवाहरलालांनी लिहिले आहे, “मी मोठमोठ्या शौर्याच्या प्रसंगांची स्वप्ने रंगवे; हातात तलवार घेऊन मी भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी लढतो आहे असे चित्र माझ्या डोळ्यासमोर उभे होई.”

जवाहरलाल अकरा वर्षांचे झाले तेव्हा फर्डिनांड ब्रूक नांवाच्या एका ब्रिटिश शिक्षकाची त्यांच्यासाठी नेमणूक करण्यात आली. त्या शिक्षकामुळे जवाहरलालांना वाचन आणि इंग्रजी काव्याची गोडी लागली. ब्रूक यांनी घरातच छोटीशी प्रयोगशाळा तयार केली. जवाहरलाल तासन् तास तेथे बसून आपले भौतिकी आणि रसायनशास्त्राचे वेगवेगळे, साधेसुधे प्रयोग करत.

ते पंधरा वर्षांचे झाले तेव्हा मोतीलाल यांनी पुढील शिक्षणासाठी त्यांना इंग्लंडला पाठवायचे ठरवले. हॅरो या नामांकित शाळेत त्यांना प्रवेश मिळाला. या शाळेबद्दल बोलतांना जवाहरलाल म्हणत, “मी कधीच तेथे पूर्णपणे सामावू शकलो नाही. कारण आपण त्यांच्यातले नाही. वेगळे आहोत, ही भावना सतत मनात असे.” इंग्रज मुलांना फक्त खेळातच गोडी वाटे, तर जवाहरलाल यांच्या आवडीची क्षेत्रे विविध होती. ते पुस्तके, मासिके आणि

हॅरो येथे

वर्तमानपत्रांचे आधाशीपणे वाचन करीत. ते राजकीय घडामोडींचाही नेहेमी माग ठेवत. जवाहरलाल यांना इंग्रज मुले थोडी कंटाळवाणीच वाटत. ह्याबाबत त्यांनी एक आठवण सांगितलेली आहे; इंग्लंडमधल्या सार्वत्रिक निवडणुकीसंबंधी वर्गाशिक्षकांनी एकदा प्रश्न विचारले. तेव्हा, त्या सर्व मुलांपेक्षा जवाहरलाल यांनाच त्याविषयी अधिक माहिती होती.

हॅरो येथे

आधुनिक मानवाने विमान उड्डाणाचे जे सुरुवातीचे प्रयत्न केले, त्यात जवाहरलालांना अतिशय रस होता. राइट बंधूंच्या 1905 सालच्या विमान उड्डाणाच्या बातम्यांचा ते फडशा पाडत. शनिवार रविवारच्या सुटीत विमानाने घरी जाऊन येण्याची दिवास्वप्ने ते रंगवीत. जवाहरलाल यांना हॅरोमधले वातावरण जरा बंधनकारक वाटे. दोनच वर्षांनंतर त्यांना केंब्रिजच्या ट्रिनिटी कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळाला. मात्र त्यांना अभ्यासात फारसा रस नव्हता. ट्रिनिटी कॉलेजच्या प्रवेश परीक्षेची तयारी करत असताना त्यांनी वडिलांना पत्र लिहिले : “चांगल्या क्रिकेटमॅचचा मोह टाळून, अभ्यासाकडे मी ओढला जाईन की नाही याबाबत मी जरा साशंक आहे.” पण केंब्रिजमधली त्यांची तीन वर्षे फार मजेत गेली. त्यांनी रसायनशास्त्र, भूगर्भशास्त्र आणि वनस्पतिशास्त्र असे विषय घेतले असले, तरी इतिहास, राजकारण, अर्थशास्त्र, साहित्य आणि तत्वज्ञान या विषयांचेही त्यांनी खूप वाचन केले.

जवाहरलाल कोणतीही जोखीम अंगावर घेण्यास तत्पर असत. त्यांना धाडसी कृत्ये करण्यांतही रस होता. नॉर्वेतला एक प्रसंग ते कधीच विसरले नाहीत. तेथे जवळजवळ त्यांना आपला जीवच गमावयाची पाळी आली होती. तेथील पर्वतांमध्ये त्यांनी एकदा लांबवर पदभ्रमण केले. त्यानंतर गर्मीमुळे चिकचिकाट झाल्याने त्यांनी, एकदम जलद वाहणाऱ्या बर्फासारख्या थंडगार पाण्याच्या ओढ्यात उडी घेतली. पायाखालचा आधार सुटला आणि प्रवाहाबरोबर ते वाहत जाऊ लागले. तेथून काही अंतरावर, हा ओढा उंचावरून धबधब्यासारखा खाली कोसळत होता. त्यांच्या मित्राने अगदी वेळेवर त्यांचा पाय पकडला आणि कसेबसे त्यांना सुरक्षितपणे काठावर आणले.

ते केंब्रिजला असतांना त्यांनी लंडनच्या कोर्टात आपले नांव दाखल केले आणि तिथूनच ते बॅरिस्टर झाले. त्यावेळी इंग्रज स्त्रिया आपल्याला मतदानाचा हक्क प्राप्त व्हावा म्हणून चळवळ करत होत्या. जवाहरलालांना ‘सॅफ्रेगेट’ या स्त्रियांच्या चळवळीबद्दल विशेष आस्था होती. आणि ते शेवटी या निष्कर्षाला आले की महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने मतदानाचा हक्क मिळाला पाहिजे.

सात वर्षांपेक्षा जरा जास्त काळ इंग्लंडमधे राहून, अखेरीस 1912 मध्ये जवाहरलाल भारतात कायमचे परत आले. त्यांच्या मते, “तेथे राहून थोडा शिष्टपणा शिकून येण्याखेरीज मी वाखाणण्याजोगे फारसे काही साधले नव्हते.”

अलाहाबाद हायकोर्टात त्यांनी वकील म्हणून आपले नांव दाखल केले. त्यांचा खरा कल राजकारणाकडेच होता. परंतु त्यावेळी राजकीय आघाडीवर फारसे काही विशेष घडत नव्हते. त्यामुळे त्यांना आयुष्य जरा कंटाळवाणेच वाटू लागले. आपल्या वडिलांचे कायद्याचे काम

फारच किचकट, नीरस आणि हेतूशून्य वाटू लागले. मन रमवायला त्यांनी शिकारीचा छंद सुरू केला. त्यांना जंगलांत जाण्यांत खूप मौज वाटायची. पण एके दिवशी त्यांनी हरिणावर गोळी झाडली. त्या हरिणाच्या डोळ्यातील दुःख आणि वेदना पाहून त्यांनी ठरवले की आजपासून कधीही शिकार खेळायची नाही.

केंब्रिज येथील पदवीधारक

राजकारणावरील वादविवादांत ह्या बापलेकामध्ये कधी कधी तणाव होई. जवाहरलाल यांचे मत होते की भारतीयांनी ब्रिटिशांच्या ताटाखालचे मांजर बनून राहू नये. त्यांच्या सत्तेविरुद्ध आवाज उठवावा.

पिता मोतीलाल यांजबरोबर

तर मोतीलाल यांना वाटायचे की ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीला आवाहन करावे. ते करीत असलेल्या विविध अन्यायकारी कारवाया त्यांच्या नजरेस आणून देऊन, त्याविरुद्ध कायदेशीर उपाय धुंडावेत.

जवाहरलाल सत्तावीस वर्षांचे झाले तेव्हा त्यांच्या वडिलांनी कमला कौल नांवाच्या मुलीशी त्यांचा विवाह ठरवला. कमलाला फक्त उर्दू आणि हिंदी याच भाषा येत होत्या.

जवाहरलाल आणि कमला

पाश्चिमात्य वळणाच्या नेहरू घराण्यांत ती चांगली रूळावी आणि जवाहरलालची पत्नी शोभावी म्हणून मोतीलालांनी तिला एका इंग्रज खासगी शिक्षिकेकडे शिकायला पाठवले.

हा विवाह मोठ्या धुमधडाक्याने साजरा झाला. सात दिवस हा विवाहसोहळा चालणार होता. लग्नाचे वऱ्हाड अलाहाबादहून दिल्लीला आणण्यासाठी एक खास आगगाडी भाड्याने ठरवली होती. लग्नसमारंभ उरकल्यानंतर सर्व कुटुंब सुट्टीसाठी म्हणून काश्मीरला रवाना

लग्नसमारंभातील समूह छायाचित्र

झाले. आपल्या आत्मकथेत, नेहरूंनी, यावेळी बर्फाळ डोंगरदऱ्यांतून केलेल्या प्रवासाचे रोमांचकारी वर्णन केले आहे. याच प्रवासांत ते एका रुंद घळीत कोसळले होते. साहस आणि धोक्यांना सामोरे जाण्याची त्यांना हौसच होती.

1914 साली भारतीय राजकारणाच्या क्षितीजावर गांधीजींचा उदय झाला. दक्षिण आफ्रिकेतील गोऱ्यांच्या वर्णद्वेषाविरुद्ध गांधीजींनी जी चळवळ सुरू केली, त्याबद्दल जवाहरलाल यांनी वाचले होते. आणि गांधीजी हिंदुस्थानांत परत येण्याची ते वाट पाहत होते.

सर्वसामान्यांची भाषा बोलणारा व त्यांना उमगेल अशी कृती करणारा, असा कुणीतरी अखेरीस दृष्टीपथांत येत होता. गांधीजींबद्दल जवाहरलाल म्हणाले होते, “अंधाराला भेदून जाणारा हा तेजस्वी प्रकाश किरण आहे.”

जवाहरलाल यांच्या राजकारणांत उडी घेण्याच्या निर्धाराला आणखी एक कारण झाले. ते म्हणजे जालियनवाला बाग येथील हत्याकांड. 1919 साली, 13 एप्रिल, म्हणजे वैशाखीच्या दिवशी अमृतसरच्या येथील जालियनवाला बागेत बायका मुले सगळी जमली होती. त्या हत्याकांडात जवळ जवळ 380 निरपराध पुरुष-स्त्रिया आणि मुले मारली गेली. डायर नांवाच्या इंग्रज जनरलने जालियनवाला बागेच्या प्रवेशद्वारांतच एक शिपायांची तुकडी उभी केली. आणि बागेतील लोकांना कुठलीही सूचना न देता, त्यांच्यावर गोळीबार करण्याचे शिपायांना फर्मान सोडले. जे लोक मारले गेले त्यांच्या खेरीज बाराशे लोक गंभीररीत्या जखमी झाले. मृत्युमुखी पडलेल्यांना किंवा जखमींना कोणत्याही प्रकारची मदत देण्यात आली नाही. इतकेच नाही तर पुढचे काही दिवस, जनरल डायरने लोकांना भर रस्त्यात चाबकाच्या फटक्याने झोडपायची आज्ञा दिली आणि अमृतसरच्या रस्त्यांवरून पोटावर सरपटत चालण्यास लावले.

काही दिवसानंतर पंजाबहून परततांना जवाहरलालांना एक विचित्र अनुभव आला. ते रात्री गाडीत चढले. अनेक झोपलेले प्रवासी असलेल्या एका डब्यात त्यांना वरचा एक बर्थ रिकामा सापडला. सकाळी उठल्यावर त्यांच्या लक्षात आले की सैनिकी अधिकाऱ्यांसाठी राखीव ठेवलेल्या डब्यात आपण चुकून शिरलेलो आहोत. एवढ्यात झोपलेल्यांतला एक अधिकारी जागा झाला. वर कोण झोपले आहे, हे न बघता तो बडबड करू लागला, “सर्व अमृतसर शहर आज माझ्या तावडीत सापडले आहे. आता त्या भिकारड्या हिंदुस्थानी लोकांना ब्रिटिश ही काय चीज आहे, हे जालियनवाला बागेच्या घटनेमुळे चांगले कळून चुकले असेल.” एवढे बोलून तो गप्प बसला नाही तर संबंध शहर बेचिराख करण्याची आपली कशी इच्छा होती ह्याची तो बढाई मारू लागला. हा अधिकारी दुसरा तिसरा कोणी नसून, जनरल डायरच आहे हे जवाहरलालांना कळून चुकले.

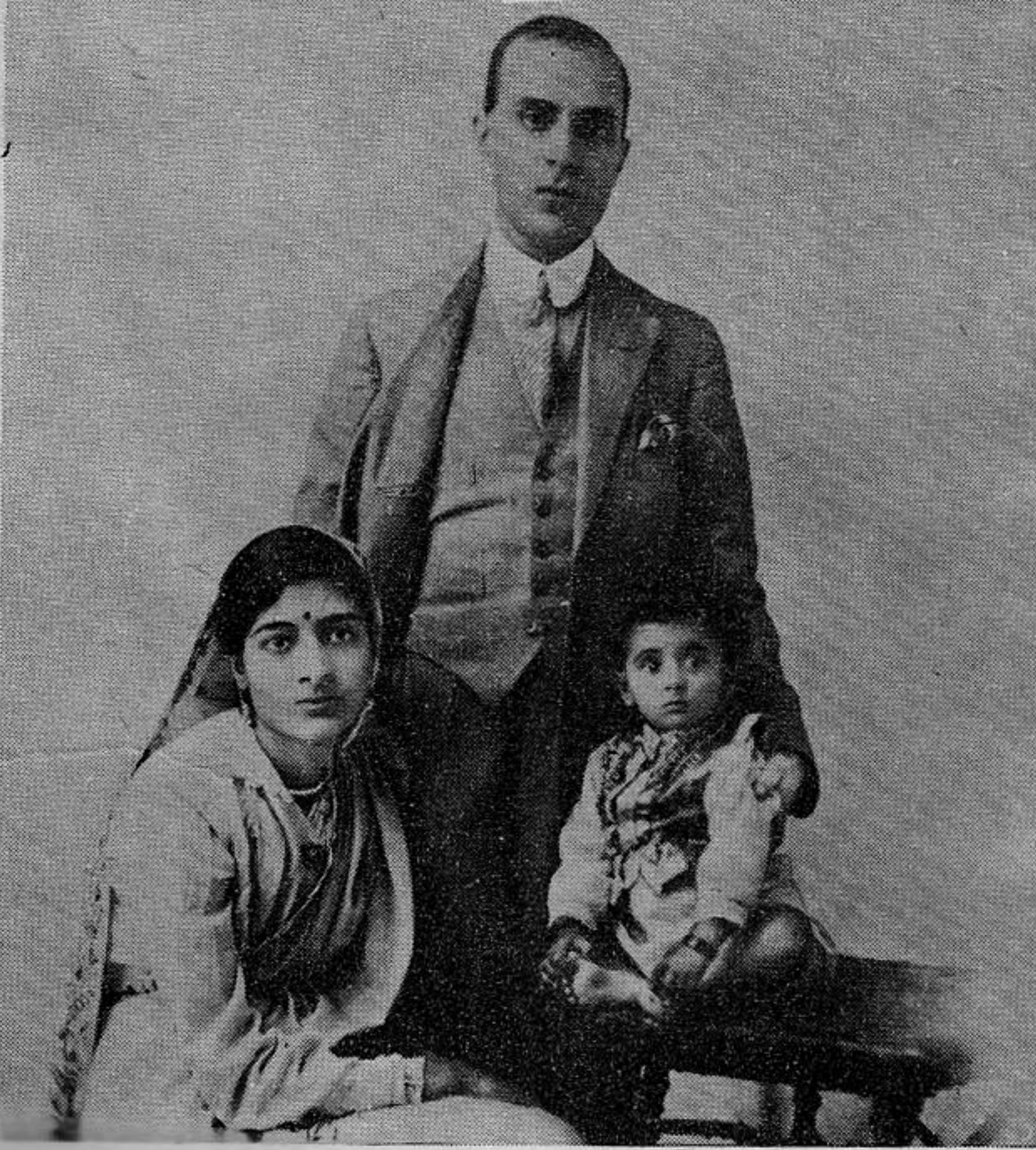
जालियनवाला बागेच्या हत्याकांडाचा नेहरू कुटुंबावर फार गंभीर परिणाम झाला होता. या घटनेनंतर मोतीलाल नेहरूंनी स्वतःला राष्ट्रीय चळवळीत झोकून दिले. आता ते जवाहरलाल यांना विरोध करेनासे झाले आणि गांधींच्या चळवळीचे समर्थन करू लागले. 1920 सालच्या असहकार चळवळीत नेहरूंनी भाग घेतला. आणि लवकरच पूर्णपणे ते राजकारणात शिरले. तेव्हा भारतातील शेतकरी आणि कामगार वर्गाशी त्यांचा अगदी निकटचा संबंध आला. तोवर जवाहरलाल यांना, औद्योगिक कामगारांची काय पिळवणूक होते याची जाणीव नव्हती. शेतमजुरांना कोणत्या भयानक परिस्थितीत काम करावे लागते याचीही त्यांना काहीच कल्पना नव्हती. राजकारणात ते रस घेऊ लागल्यामुळेच, त्यांचा शेतकऱ्यांशी जवळून संबंध आला.

गांधीजींसमवेत

आयुष्यांत प्रथमच त्यांनी पाहिले की मोठमोठे जमीनदार आपल्या गरीब कामगारांची कशी पिळवणूक करतात. त्यांनी पाहिली मुले भुकेली, अशक्त, तर स्त्रिया फाटक्यातुटक्या कपड्यांत! भारतात बहुसंख्य लोक गरीब आहेत. त्यांच्या अगदी जवळ आल्यामुळे जवाहरलालांचे आयुष्य एकदम बदलून गेले. आपल्या आत्मकथेत ते लिहितात, 'भारताचे एक नवीनच चित्र माझ्या डोळ्यासमोर उभे राहत आहे. ते अर्धनग्न, भुकेले, चिरडलेले आणि अतिशय दुःखद असे आहे.'

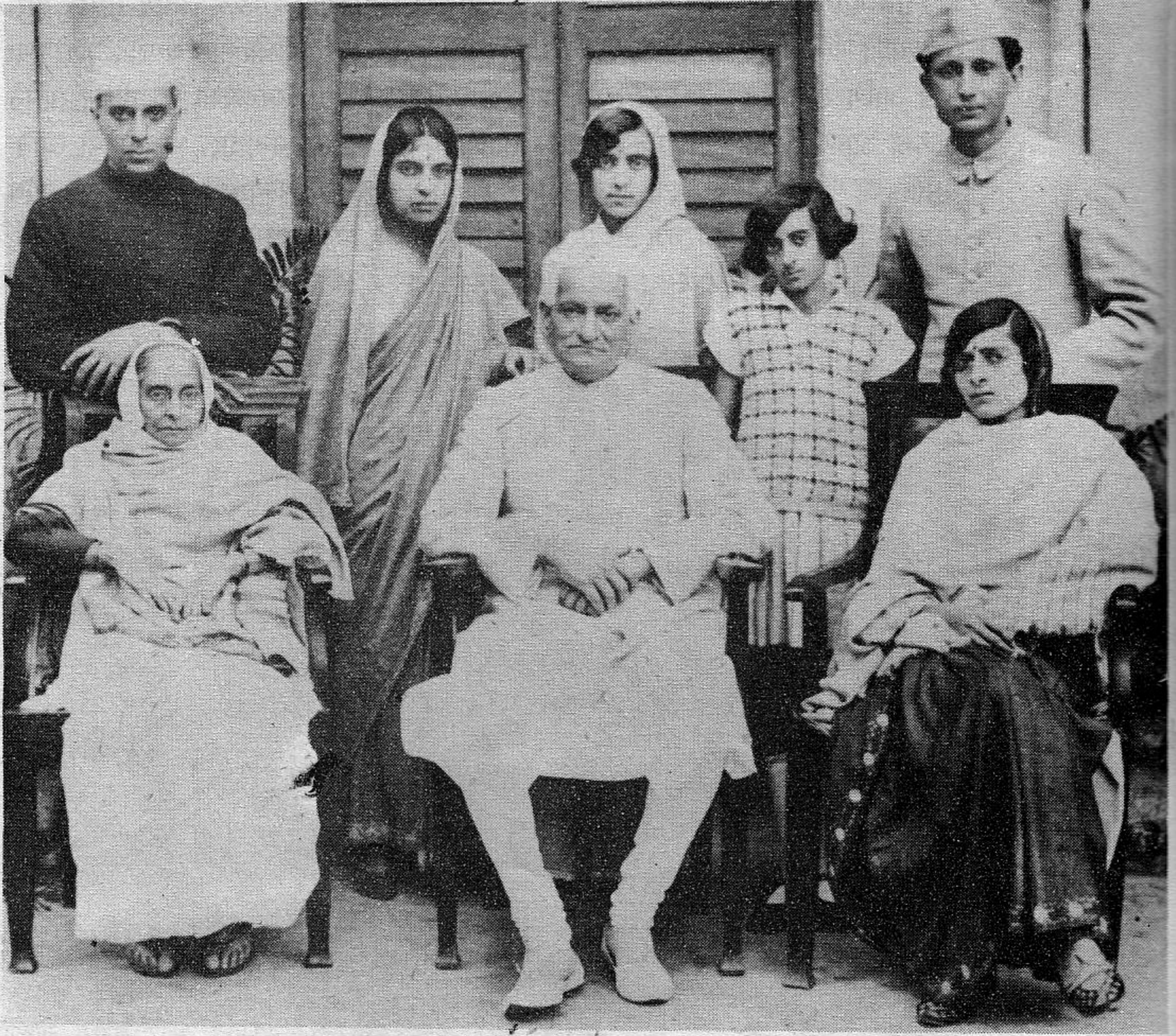
जवाहरलाल कधी पायी, तर कधी सायकल, बैलगाडी, आगगाडी अशा मिळेल त्या वाहनाने खेड्यांतून फिरले, शेतकऱ्यांबरोबर मातीच्या झोपड्यात राहिले, जेवले, तासन् तास त्यांच्याशी गप्पागोष्टी केल्या आणि त्यांच्या सभा पण घेतल्या. त्यांची भीड चेपली, बुजरेपणा गेला आणि सार्वजनिक सभेतून ते धीटपणे बोलायला शिकले. "त्यांच्याशी मी आमने सामने बोललो आणि अगदी मन मोकळे करून त्यांच्याविषयी माझ्या मनातील भावना मी त्यांना सांगितल्या." या भूमिपुत्रांच्या नियमितपणे सहवासांत येत असल्यामुळे त्यांना नवा जोष मिळाला होता. एक प्रकारच्या नव्या अभिमानाने आणि नव्या ध्येयाने ते भारले गेले होते. आणि नवीन काम सुरू केल्यामुळे त्यांना आपले कुटुंब, पत्नी आणि छोटी कन्या इंदिरा

कमला आणि इंदिरा यांच्या समवेत

यांच्याकडे विशेष लक्ष देण्यास सवड राहिली नव्हती. त्यांचे सुखासीनतेत गेलेले पूर्वायुष्य आता मैलोगणती दूर गेल्यासारखे वाटत होते.

गांधीजींच्या प्रभावामुळे मोतीलालांनी वकिली व्यवसाय सोडून दिला आणि वयाच्या साठव्या वर्षी त्यांचे राहणीमान पार बदलून गेले. आधी युरोपियन पद्धतीप्रमाणे ते विलासी आयुष्य जगत होते. त्यांत आमुलाग्र बदल करून ते अगदी सामान्य भारतीय माणसाप्रमाणे जीवन जगण्यास शिकले.

भारतीय पोशाखातील नेहरू कुटुंबीय

संपूर्ण राष्ट्रांतील झंझावाती बदलाचे प्रतिबिंब नेहरू कुटुंबियांतही दिसून येत होते. त्यांचा जणू चेहरामोहराच बदलला होता. पाश्चिमात्य सूटबूट, नेकटाय यांची जागा भारतीय पोषाखाने घेतली होती.

गिरणीतील कापडाची जागा आता खादीच्या विणलेल्या कापडाने घेतली, व्यवहारात इंग्रजीऐवजी हिंदुस्थानी भाषेचा वापर होऊ लागला. स्वराज, आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य या एकाच भावनेने प्रेरीत होऊन, कधी नव्हे ते हिंदु-मुसलमान, शेतकरी, जमीनदार, उच्च आणि हलक्या जातींचे असे सर्व लोक, आपापले मतभेद विसरून एकत्र आले होते.

या सर्व गोष्टींचा एक परिणाम म्हणजे भारतीय लोक आपल्या धर्माचे पुनःरुज्जीवन करू लागले. पंडित जवाहरलाल नेहरूंना ही गोष्ट मान्य नव्हती. त्यांनी लिहिले आहे, “आपल्या राजकारणात, हिंदू आणि मुस्लिम, दोन्ही धर्माचे वाढते प्रस्थ बघून मला त्रास होऊ लागला होता...मला हे अजिबात पसंत नव्हते. या धार्मिक तिढ्यामुळे स्पष्ट विचारसरणीत अडथळे निर्माण होऊ लागले होते...आमची ही चळवळ आणि सत्याग्रह, यांच्या नैतिक आणि तात्विक बाजूविषयी माझ्या मनात आदर होता.”

स्वातंत्र्याच्या चळवळीत सक्रीय भाग घेतल्यामुळे जवाहरलाल आणि मोतीलाल या

तुरुंगातील गजाआड,
1921

दोघांही पितापुत्राना अटक झाली आणि डिसेंबर 1921 मध्ये सहा महिन्यांची शिक्षा झाली.

जवाहरलाल यांचे एकुलते एक अपत्य म्हणजे त्यांची कन्या इंदिरा. ती चार वर्षांची असतांना तिला आयुष्यातील पहिला न्यायालयाचा अनुभव आला. आपले आजोबा मोतीलाल यांच्या बरोबर ती त्यांच्या खटल्यासाठी न्यायालयांत गेली. खटल्याचे संपूर्ण कामकाज चालू असेपर्यंत मोतीलाल तिला जवळ घेऊन बसले होते. अधिकाऱ्यांच्या लक्षात आले की जवाहरलाल यांना चुकीने शिक्षा देण्यांत आली आहे. तेव्हा त्यांची तीन महिन्यांनंतर सुटका झाली. तुरुंगातून सुटल्याबरोबर जवाहरलाल यांनी आपल्या राजकीय हालचालींना ताबडतोब सुरवात केली. सहा आठवड्यानंतर पुन्हा त्यांची रवानगी तुरुंगात झाली.

तुरुंगात देखील जवाहरलाल कधी स्वस्थ बसत नसत. सतत स्वतःला उद्योगात गुंतवीत. तिथे ते सूत कातायला शिकले. रोजच्या व्यायामासाठी तुरुंगाच्या आवारातच ते धावत चकरा मारायचे. कधी विहीरीतून पाणी काढण्यासाठी ते तुरुंगातील एका साथीदाराबरोबर बैलासारखे जुंपून घेऊन पाणी काढायचे. वाचन हा तर त्यांचा सर्वात मोठा विरंगुळा. जेव्हा त्यांना कागद आणि पेन वापरायची परवानगी मिळाली तेव्हा त्यांनी खूप लिखाण केले. आपली नावाजलेली पुस्तके त्यांनी तुरुंगांतच लिहिलेली आहेत. उदा. 'भारत : एक शोध', 'आत्मकथा' आणि अतिशय सुंदर भाषेत आपल्या मुलीला, इंदिरेला, लिहिलेली पत्रे. या पत्रांतून त्यांनी मुलीला इतिहास शिकवला आणि भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यासाठी तिने कसे शूरवीर बनले पाहिजे याचे शिक्षण दिले. यांतील प्रत्येक पत्रातून, आपल्या मुलीवर असलेले त्यांचे उत्कट प्रेम जाणवते. आणि फक्त या लिखाणांतूनच ते आपले प्रेम व्यक्त करू शकत होते. ही पत्रे संगृहीत करून पुढे 'ग्लिम्पसेस ऑफ वर्ल्ड हिस्टरी' या नावाने पुस्तक रूपात ती प्रसिद्ध झालीत.

ज्या ज्या तुरुंगांत जवाहरलाल यांनी शिक्षा भोगली, तेथील प्रत्येक ठिकाणी त्यांना काही गैरसोयी आणि विचित्र अडचणींना तोंड द्यावे लागले. नाभाच्या तुरुंगात असतांना ते लिहितात, "रात्री आम्ही जमिनीवर झोपतो. मला झोपेतून रात्री एकदम दचकून जाग यायची आणि पाहवे तर एखादा उंदीर किंवा चिचुंद्री सरळ तोंडावरून पळत गेलेली असायची." अशा वातावरणामुळेच जवाहरलाल यांना पुढे विषमज्वराचे आजारपण आले.

तुरुंगात असताना रात्री जवाहरलाल बाहेर येऊन आकाशातील ताऱ्यांकडे एकटक बघत बसायचे. यांतूनच पुढे त्यांना अनेक नक्षत्रांची, ग्रहांची ओळख झाली. काहीवेळा तुरुंगात ते बागकाम पण करायचे. डेहराडूनच्या तुरुंगात असताना हिमालयाची वेगवेगळी

नैनी येथील जवाहरलालांची तुरुंगकोठडी

रूपे त्यांच्या नजरेत भरली आणि बदलत्या ऋतुमानाचे त्यांना दर्शन झाले. त्यांनी लहान सहान कीडामुंगीचे निरीक्षण करण्यात तासनुतास घालवले. एका पत्रात त्यांनी खारीचा उल्लेख केला आहे; ती इतकी माणसाळलेली होती की रोज त्यांच्या पायावरून चढून एखाद्या झाडावर बसल्यासारखी छान गुडघ्यावर चढून बसे. मैनेच्या एका जोडीशीही त्यांची गद्दी जमली. रोज सकाळ संध्याकाळी ते या जोडीला खायला घालत.

माकडांच्या कळपाने पण त्यांची खूप करमणूक केली. एक कुऱ्याचे पिल्लू आजारी होते, त्याचीही त्यांनी देखभाल केली. अनेकवेळा, रात्री झोपेतून उठून ते त्याला औषधपाणी करायचे. इतकेच काय, पण त्यांनी ढगांशी देखील मैत्री केली होती. आपल्या आत्मचरित्रात ते म्हणतात, “एखादा भटकता ढग मला येऊन भेटे. त्याचे कैक हात वेगवेगळ्या फटीतून आत शिरत आणि साऱ्या वातावरणात एक ओलसर धुके पसरवत.”

जवाहरलाल यांना एकंदर नऊवेळा शिक्षा झाली. त्यांच्या आयुष्याची जवळ जवळ दहा

नैनी येथील
मध्यवर्ती तुरुंगात

वर्षे तुरुंगांत गेली. आपण असे अनेक दिवस बाहेर राहिल्यामुळे कुटुंबावर काय ताण पडत होता, याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. “खरा कामाचा ताण किंवा बोजा माझ्यावर नव्हताच. नेहमीप्रमाणे ही धुरा स्त्रियाच सांभाळतात. तशीच, आमच्या घरांत माझी आजारी आई, माझी पत्नी आणि बहीण यांनी ती सांभाळली.”

तुरुंगांतील आपल्या अनुभवाबद्दल लिहिताना ते म्हणतात, “तुरुंगांत अनेक गोष्टींची उणीव भासते. परंतु सगळ्यांत जास्त उणीव कशाची भासत असेल तर बायकांचे आवाज आणि मुलांच्या हसण्या खिदळण्याची!” तुरुंगात कायमची एक व्याधी त्यांच्या मागे लागली. ती म्हणजे रात्री पडणारी भयानक स्वप्ने आणि अस्वस्थ निद्रा.

1925 साली शरद ऋतुच्या दरम्यान कमला नेहरू अतिशय आजारी झाल्या. उपचाराकरिता त्यांना स्वित्झर्लंडला न्यावे असा जवाहरलाल यांना सल्ला मिळाला. परदेशांत असताना जवाहरलाल यांना अनेक भारतीय भेटले. ब्रिटिशांनी त्यांना हद्दपार केले होते आणि त्यांना आपल्या मायदेशी परत येऊ दिले जात नव्हते. ही दोन वर्षे बाहेर राहिल्यामुळे जागतिक घडामोडींच्या बाबतीतील त्यांच्या जिज्ञासेने पुन्हा डोके वर काढले. त्या काळात

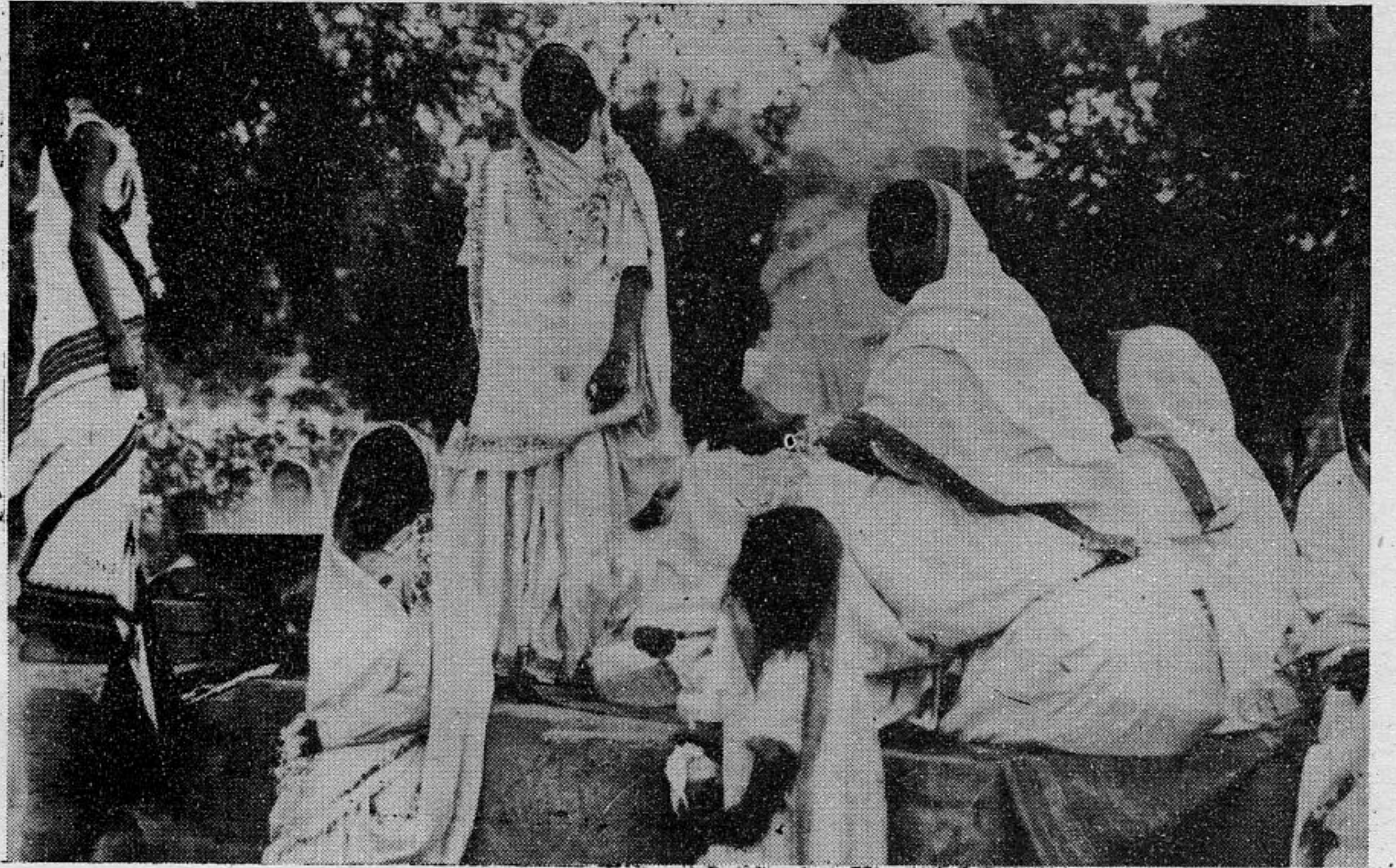
युरोपात, 1927

राजकारण आणि चालू घडामोडी खेरीज त्यांनी सांस्कृतिक आणि शास्त्रीय विषयासंबंधीही खूप वाचन केले.

त्यांना वाटले तितके मायदेशी परत येणे सुखावह झाले नाही. स्वातंत्र्यासाठी जो शांतिपूर्ण संघर्ष चाललेला होता, तो ऐन भराला आला होता. त्यात जवाहरलालांनी उडी घेतली.

एकदा ते एका निदर्शनाचे नेतृत्व करीत होते. निदर्शकांची मिरवणूक जेव्हा रिकाम्या रस्त्यावर येऊ लागली तेव्हा शस्त्रधारी पोलिस एकदम कोपऱ्यातून आले आणि मिरवणुकीवर तुटून पडले. काही स्वयंसेवक आजूबाजूच्या दुकानांतून लपले, म्हणून जखमी होता होता वाचले. परंतु संकटांपासून पळून जाणे हे जवाहरलाल यांच्या रक्तांत नव्हते. ते स्वाभिमानी होते. त्यामुळे लाठीधारी पोलिसांच्या गराड्यात रस्त्यावर ते बिचारे एकटेच सापडले. पोलिसांनी त्यांच्या डोक्यावर आणि खांद्यांवर जितक्या जोराने करता येतील तेवढ्या जोराने प्रहार केले. जवाहरलाल तसेच धैर्याने उभे राहिले आणि कच न खाता त्यांनी ते वार झेलले.

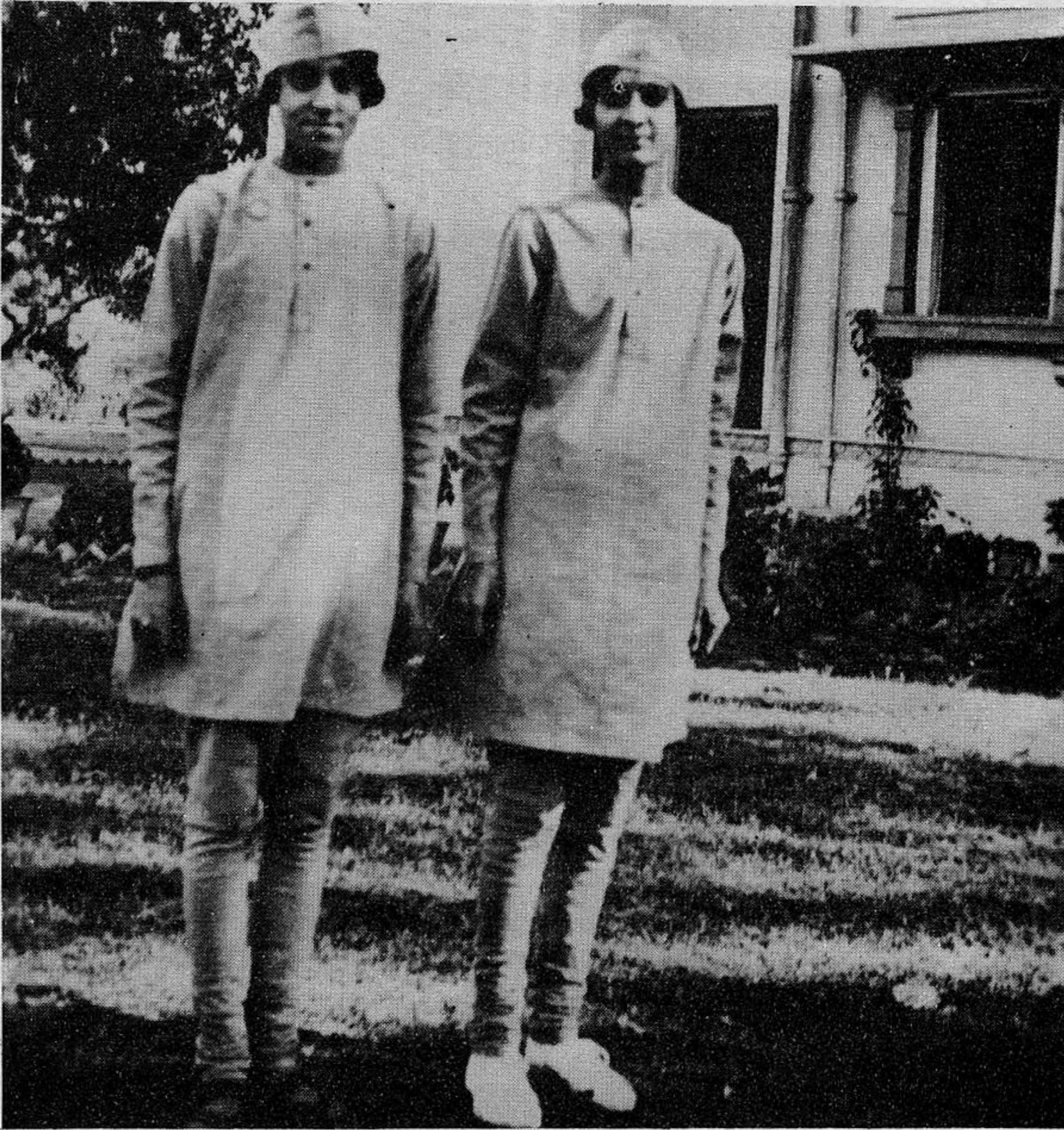
दुसरे दिवशी शांततामय विरोधकांच्या दुसऱ्या एका मिरवणुकीचे नेतृत्व जवाहरलाल करत होते. तेव्हा पोलिसांच्या घोडदलाने त्यांच्यावर हल्ला केला आणि निदर्शकांवर लाठ्यांचा भडिमार केला. मारामुळे डोक्यांवर अंधेरी आली. रागाने ते लाल झाले. प्रतिहल्ला करण्याची प्रबळ इच्छा असतानाही त्यांनी मनाला आवर घातला. त्यांनी एकदा म्हटले आहे, "चांगल्या

स्वरूपराणी आणि कमला आनंदभवनात मीठ तयार करतांना

ध्येयासाठी केवळ शारीरिक कष्ट भोगण्याची तयारी, मरणालाही सामोरे जाण्याची सिद्धता यांचा मी सदैव आदर केला आहे.” “माझी शारीरिक क्षमता आणि सहनशीलता याबाबत मला किंचित का होईना मोठेपणाच वाटला,” अशा शब्दात त्या घटनेचे हसत खेळत वर्णन करून त्यांनी आपल्याला झालेल्या मारहाणीचे स्तोम होऊ दिले नाही.

यानंतर महात्मा गांधींनी मीठाचा कायदा भंग करण्याची राष्ट्राला हांक दिली. 1930 साली दांडीच्या समुद्रकिनाऱ्यावरून यात्रा निघाली. सारा देश त्यामुळे चैतन्याने फुलून उठला. जवाहरलाल नेहरूंची पत्नी कमला आणि भगिनी कृष्णा या दोघीही स्वयंसेविका म्हणून दाखल

कमला आणि कृष्णा—असहकार चळवळीतील स्वयंसेविका, 1930

झाल्या. त्यासाठी आवश्यक म्हणून त्यांनी पुरुषवेषही धारण केला. परदेशी कपडे विकणाऱ्या दुकानासमोर जाऊन निर्दशने करण्यासही दोघींनी कमी केले नाही. जवाहरलाल यांच्या वयोवृद्ध मातोश्री यादेखील तासन् तास ऐन उन्हाळ्यातील तळपत्या उन्हांत उभे राहून लोकांना परदेशी कपडे घेण्यापासून परावृत्त करत. जवाहरलाल यांचे हृदय आदरयुक्त कौतुकाने भरून आले. त्यांनी आपल्या आत्मकथेत लिहिले : “त्या काळांत अनेक विलक्षण गोष्टी घडत होत्या. सगळ्यांत ठळक गोष्ट म्हणजे स्त्रियांचा राष्ट्रीय आंदोलनांतला सहभाग! फार मोठ्या संख्येने त्या आपला निवांतपणा सोडून घराच्या बाहेर पडल्या होत्या. खरे तर, बाहेरील जगाचा अनुभव नसतानाही त्यांनी सार्वजनिक संघर्षात स्वतःला झोकून दिले होते. केवळ महिलांच्याच प्रचंड अशा मिरवणुका अनेक शहरांतून निघाल्या होत्या. पुरुषापेक्षा ब्रिटिशांना शरण न जाण्याचा महिलांचा निर्धार अधिक कणखर होता.” कमलाला अटक झाली, तेव्हा तुरुंगातील परिस्थितीमुळे त्यांच्या प्रकृतीवर वाईट परिणाम होईल म्हणून नेहरूंना

कमला

आजारपणी मोतीलाल

जवाहरलाल मातेचे सांत्वन करतांना

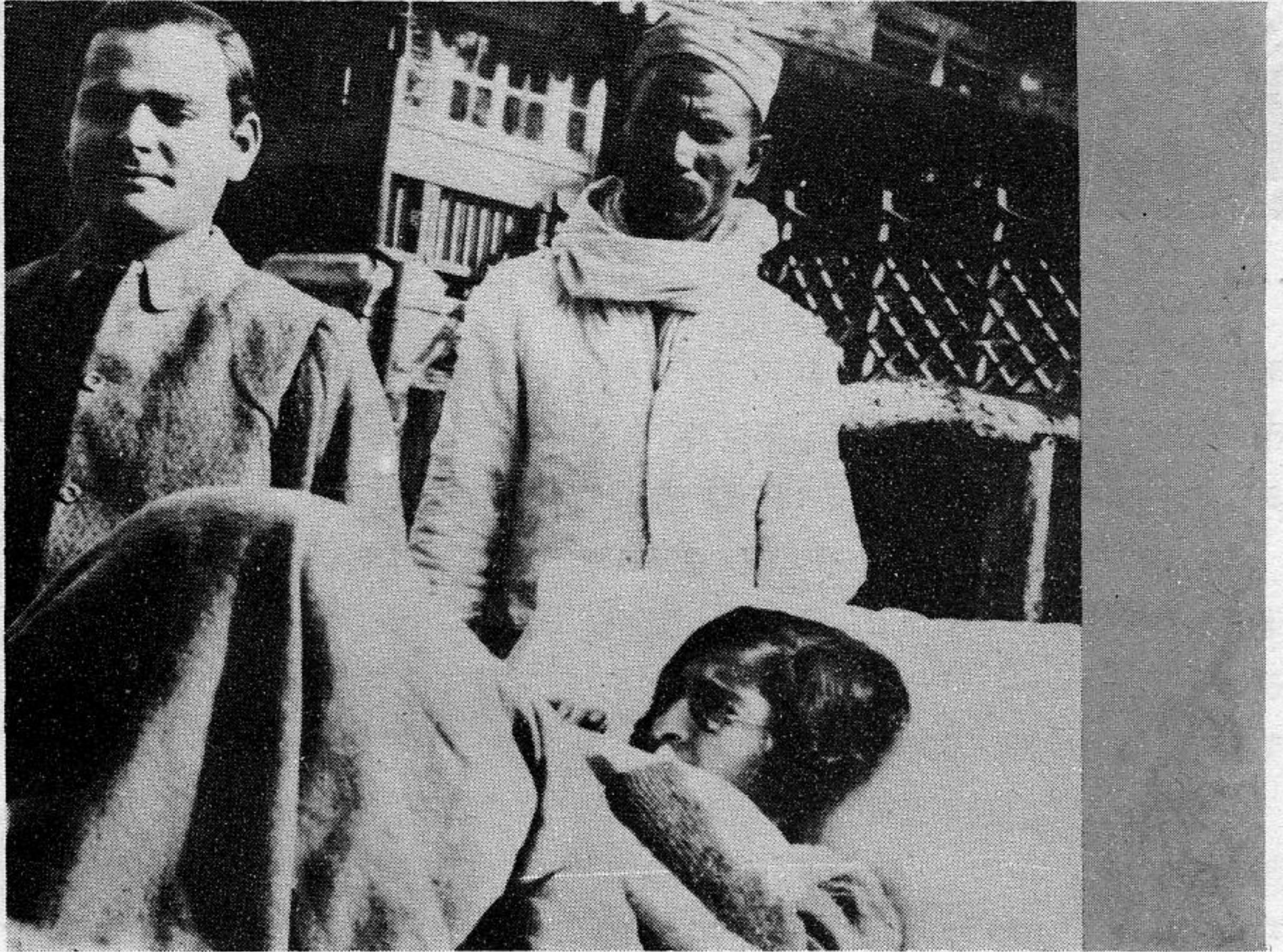
काळजी वाटत होती, पण त्याबरोबर त्यांना तिचा अभिमान वाटू लागला. त्यांनी लिहिले आहे, ती स्वतःला “पुरुषांच्या बळजोरी विरुद्ध लढणाऱ्या स्त्रियांच्या हक्काची रक्षणकर्ती समजत असे आणि पुरुषांपुढे नमते न घेण्यासाठी ती स्त्रियांना प्रवृत्त करित असे.”

महिला सुशिक्षित आणि स्वतंत्र झाल्या तरच राष्ट्र प्रगती करू शकेल असा जवाहरलालांचा विश्वास होता. भारतीय महिलांना सहन कराव्या लागलेल्या कष्टांबद्दल ते अगदी पोटतिडीकेने बोलत असत. ते म्हणत, “समाजाने पाडलेल्या चालिरीती आणि दडपणुकीच्या प्रथांचा उपयोग पुरुषांनी आपल्या फायद्यासाठी करून घेतला.”

1931 साली, जानेवारी महिन्यात त्यांचे वडील खूप आजारी झाले. तेव्हाही जवाहरलाल तुरुंगातच होते. मोतीलाल यांच्याजवळ राहण्यासाठी त्यांची सुटका झाली. काही दिवसातच मोतीलाल यांचे निधन झाले. नंतर कितीतरी दिवस जवाहरलालांना रात्रीची झोप आली नाही,

की जेवण गेले नाही. आपल्या जीवनांत त्यांना फार मोठी पोकळी जाणवू लागली. आता आपले वडील आपल्याला वाट दाखवायला, सल्ला मसलत करण्यासाठी या दुनियेत नाहीत ही गोष्ट त्यांना सहनच होत नव्हती.

पतीचे निधन झाले. एकुलता एक मुलगा तुरुंगात होता, तरी स्वरुपराणी स्वातंत्र्यलढ्याच्या चळवळीत सतत आघाडीवरच राहिल्या. एकदा एका मिरवणुकीचे नेतृत्व करत असतांना, पोलिसांनी त्यांना काठीने मारहाण केली. त्यांना जमिनीवर खाली पाडले आणि बेशुद्ध पडेपर्यंत ते त्यांच्यावर प्रहार करत राहिले. त्यांच्या डोक्याच्या जखमेतून भळाभळा रक्त वाहू लागले. त्यांना उचलून घरी आणणेपावेतो, त्या बिचाऱ्या तशाच वाटेवर पडून होत्या. तुरुंगात मुलाला पत्र पाठवले, त्यात त्यांनी लिहिले, “शूर पुत्राची माता ही देखील थोडीफार मुलासारखीच शूर आहे...त्यांच्या हाती फक्त काठीच होती. जरी बंदूक असती तरी मी त्यांच्यापुढे छाती पुढे करून उभी राहिले असते.” या आघातातून त्या बऱ्या झाल्या आणि जखमा पण भरल्या, तरी उतारवयातील या धक्क्यामुळे त्यांच्या एकंदर प्रकृतीवर जबरदस्त परिणाम झाला. काही ना काही कुरबुरी सुरू झाल्या आणि सतत प्रकृती बिघडू लागली. पण

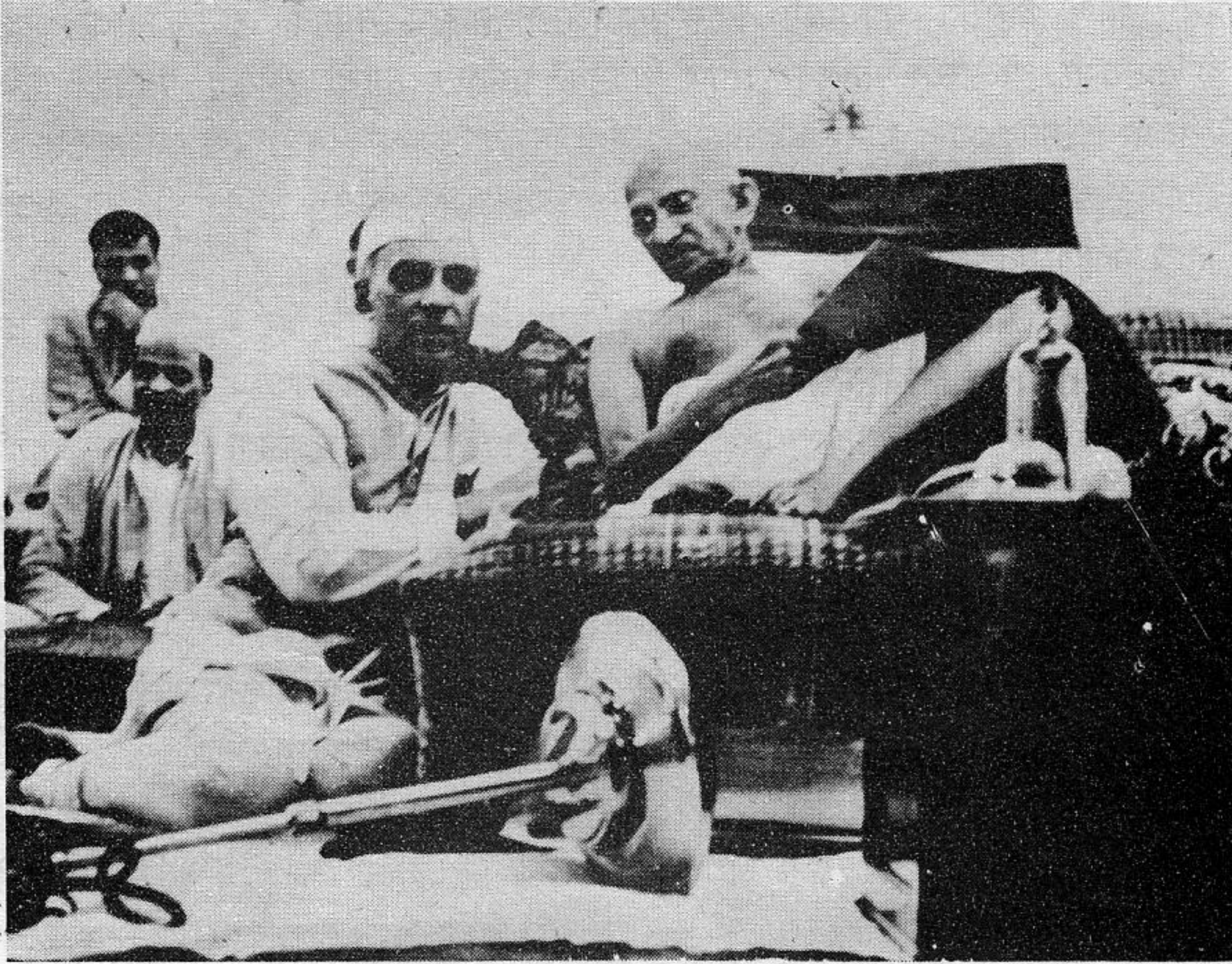

कमला आजारी असतांना

स्वरूपराणींना त्याची बिलकूल खंत नव्हती. जवाहरलाल म्हणतात की आईला हाच आनंद आणि अभिमान वाटला की भारताच्या “स्वातंत्र्य लढ्यासाठी लाठ्या-काठ्या खाण्याचा आपल्याला मान मिळाला.” नंतर स्वरूपराणींची देखील तुरुंगात रवानगी झाली.

संकटे एकामागून एक कोसळू लागली. कमलाच्या आजारपणाने परत उचल खाल्ली. आपला अंत जवळ आल्याचे त्यांना कळून चुकले, तरी त्यांनी सश्रम कारावासाची शिक्षा भोगत असलेल्या जवाहरलालांना तुरुंग सोडून आपल्याजवळ येण्यासाठी मना केले. 1936 सालच्या फेब्रुवारी महिन्यात कमलाचे निधन झाले. जवाहरलाल एकाकी झाले. पत्नीच्या विरहामुळे त्यांना एकटे आयुष्य कंठणे जड जाऊ लागले. “आमची सर्व उज्वल स्वप्ने नामशेष झाली आणि धुळीत मिळाली,” असे त्यांनी लिहिले. 1938 च्या जानेवारीत त्यांच्या मातोश्रीही त्यांना सोडून गेल्या. त्यांनी लिहिले, “मी घरी जाईन...आणि त्या ओसाड घरात माझा मी एकाकी बसून राहीन.”

1931 साली दुसरे महायुद्ध सुरू झाले. भारताचे सर्व पुढारी कुठल्याही प्रकारचा नाझीवाद आणि फॅसिझम यांच्या विरुद्ध होते. ब्रिटिशांनी भारतीयांशी सल्लामसलत न करता

‘छोडो भारत’ ठरावाच्या वेळी, गांधीजींसमवेत

किंवा त्यांना स्वातंत्र्याचे वचन न देता भारताला युद्धात गुंतविणे त्यांना पसंत नव्हते. भारतीयांची सहनशक्ती संपत आली होती. 1942 च्या उन्हाळ्यात गांधीजींनी 'भारत छोडो' ही ललकारी ब्रिटिशांना सुनावली. पुन्हा एकदा ब्रिटिशांनी सूड उगवण्यास सुरुवात केली.

गांधीजी आणि नेहरू यांच्यासकट सर्व राष्ट्रीय पुढाऱ्यांना ब्रिटिशांनी तुरुंगांत डांबले. दुसरे महायुद्ध संपेपर्यंत अनेक नेत्यांना तुरुंगांत ठेवले होते. ग्रेट ब्रिटन, फ्रान्स, रशिया आणि अमेरिका या मित्रराष्ट्रांनी नाझी जर्मनी, फॅसिस्ट इटली आणि जपानवर विजय मिळवला.

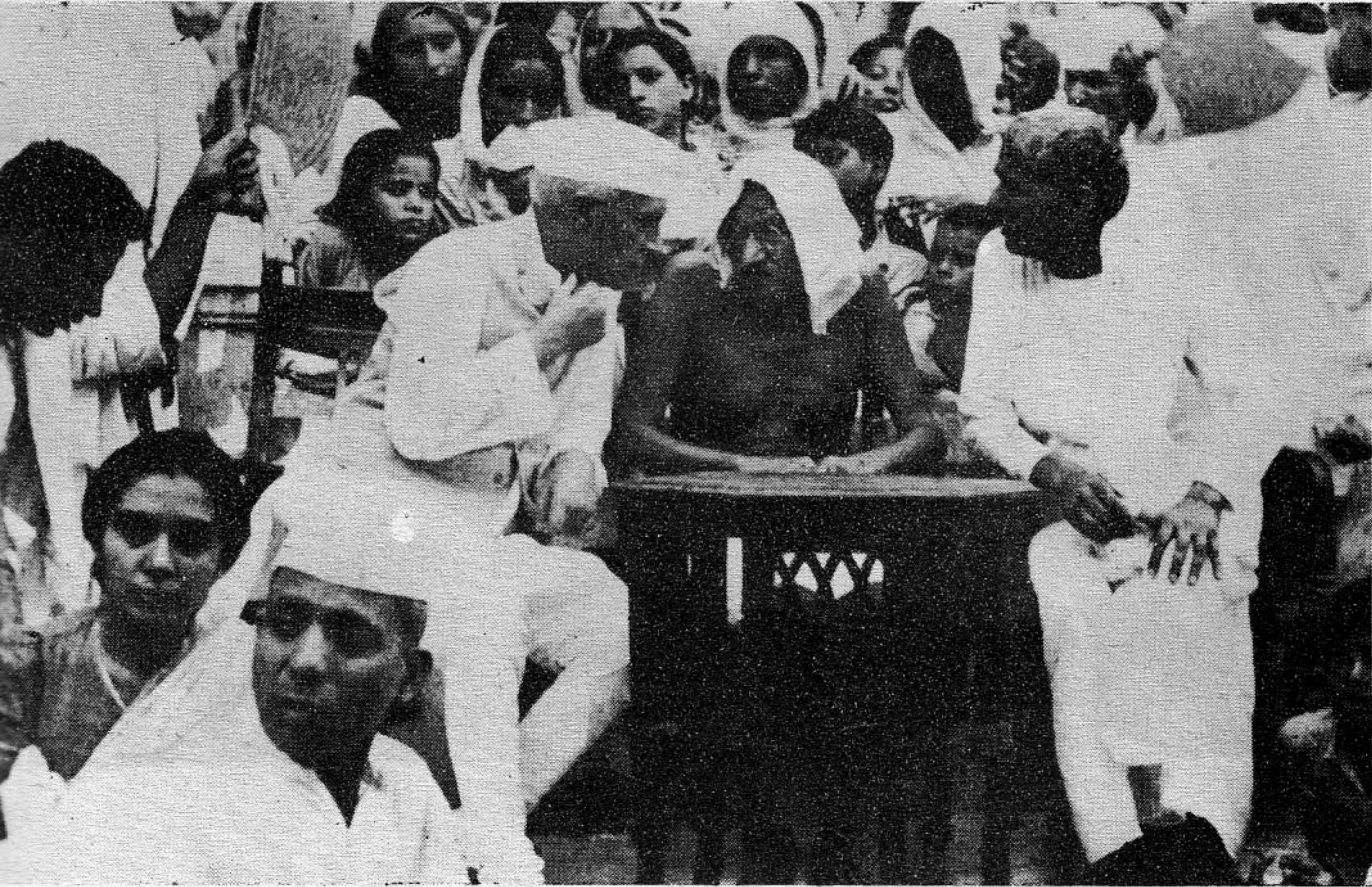
भारतीय नेत्यांची तुरुंगांतून सुटका झाली. मग भारतीयांच्या हातांत सत्ता देण्या-संबंधीच्या वाटाघाटींना सुरुवात झाली. दुर्दैवाने, ही बोलणी सुरू होती, तेव्हा जिनांच्या नेतृत्वाखालील काही मुस्लीम पुढाऱ्यांनी मुसलमानांना स्वतंत्र प्रदेश हवा असे जाहीर केले. हिंदु आणि मुसलमान यांच्यातील संबंध ताणले गेले. अनेक शहरांतून दंगेधोपे सुरू झाले. जवाहरलाल यामुळे फार सचिंत झाले. "पूजा आणि दयाळूपणा हे कधी एकत्र नांदू शकत नाहीत," असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाले. भारतांत हिंदूधर्म जसा आचरला जाई, त्याबद्दल त्यांनी नापसंती दाखविली. आपल्या आत्मकथेत ते म्हणतात, "तो संकुचित असून इतरांची मते आणि कल्पना याविषयी त्यात सामंजस्य नाही... धार्मिक दृष्टीकोनाची मदत होण्याऐवजी लोकांच्या मौलिक आणि धार्मिक प्रगतीत त्याची खीळच पडते." "हिंदू, मुसलमान आणि शीख यांनी आपापल्या धर्मपंथांबाबत अहंभाव बाळगावा आणि लोकांची डोकी फोडून सत्याच्या विजयाच्या घोषणा कराव्या," या गोष्टीने त्यांना अतिशय संताप आला आणि किळस वाटली.

गांधीजी आणि जवाहरलाल यांनी अनेक प्रयत्न करून देखील हिंदु मुसलमान यांचे दंगे एका शहरांतून दुसऱ्या शहरांत, असे फोफावू लागले. लूटमार आणि जाळपोळीला ऊत आला. सुड आणि बदला याच भावना पेट घेऊ लागल्या. भारत अशा भयानक प्रसंगातून कधीच गेला नव्हता. खूप हानी तर झालीच, पण लोकांच्या एकमेकांवरील विश्वासाला फार मोठा तडा गेला.

भारताची दोन शकले झाली. भारताचा पूर्वेकडील आणि उत्तर पश्चिमेकडील भाग पाकिस्तानकडे गेला; लाखो लोकांना बळजबरीने आपली घरेदारे आणि इतर मालमत्ता यावर पाणी सोडावे लागले; शेकडो मैल पायी तुडवत प्रवास करावा लागला. शेकडो वर्षे ज्या भूमीबद्दल प्रेम बाळगले होते, जी स्वतःच्या मालकीची म्हणून समजत होते, ते सारे एकदम सोडून, अनोळखी प्रांतांत आणि अशाश्वत भविष्याकडे त्यांना वाटचाल करावी लागली. जवळ जवळ दहा लाख लोकांचे जीवन उध्वस्त झाले आणि जवळपास पन्नास हजार

भारताच्या फाळणीबाबत मतदान करतांना १ २ गांधीजींसमवेत, जातीय दंग्याधोप्यातील निर्वासितांमध्ये

लोकांनी प्राण गमावले. 14 आणि 15 ऑगस्ट 1947 रोजी हिंदुस्तान आणि पाकिस्तान अशी दोन राष्ट्रे निर्माण झाली.

14 आणि 15 ऑगस्टच्या मध्यरात्री जवाहरलालांनी राष्ट्राला उद्देशून भाषण केले. त्यांचा आनंद निखळ नव्हता. कारण स्वातंत्र्यापूर्वी अनेक दुःखद घटना घडल्या होत्या. मात्र भावनेने ओथंबलेले त्यांचे विचार ऐकण्यासाठी प्रत्येक भारतीय उत्सुक होता.

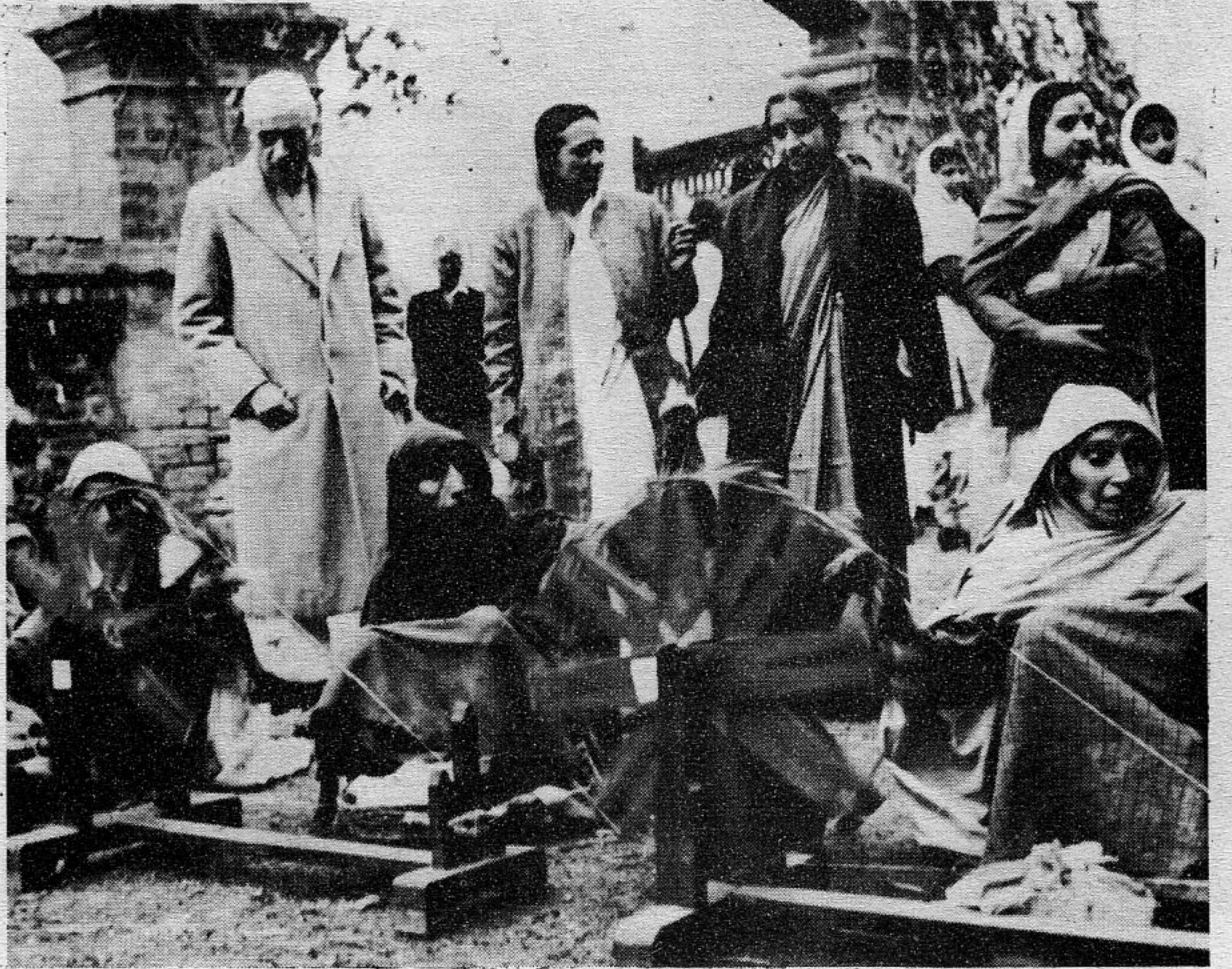
“फार फार वर्षांपूर्वी आपण नियतीशी करार केला होता. संपूर्णपणे नसेल, पण बऱ्याच अंशी आता त्या प्रतिज्ञेची पूर्ती करण्याची वेळ आली आहे. जेव्हा सारे जग झोपलेले असते अशा मध्यरात्रीच्या क्षणी भारताच्या चैतन्यास आणि स्वातंत्र्यास जाग येईल. इतिहासात क्वचितच उगवणारा हा क्षण...आपण जुन्या युगातून नव्या युगात प्रवेश करतो आणि हे युग संपताना, बराच काळ दडपल्या गेलेल्या देशाच्या आत्म्याला वाचा फुटते. अशा गंभीर प्रसंगी आपण, भारत, भारतीय जनता आणि त्याहून विस्तृत मानवजातीच्या सेवेत स्वतःला समर्पित करण्याची प्रतिज्ञा करणे उचित आहे.

जवळ जवळ दीडशे वर्षांचा परकीयांचा अंमल संपला. जवाहरलाल नेहरू हे स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान झाले. परंतु त्याचा आनंद लुटण्यासाठी फार थोडा काळ मिळाला. देशांत आग भडकली होती. जवाहरलाल प्रत्येक ठिकाणी जाऊन लोकांना शांत करण्याचा प्रयत्न करत होते. ज्यांना हाल अपेष्टा भोगाव्या लागल्या, त्यांचे दुःख हलके करण्याचा, तसेच

स्वतंत्र भारताचे पंतप्रधान म्हणून शपथ घेतांना, 15 ऑगस्ट, 1947

त्यांनी समजूतदारपणे वागावे यासाठी प्रयत्न करत होते. जेव्हा जेव्हा मुसलमानांवर हल्ला करण्याचा डाव शिजत आहे असा त्यांना सुगावा लागे, तेव्हा तेव्हा ते तिथे धावून जात असत. सामोपचाराने जमावाचे मन वळविण्याचा ते प्रयत्न करत. जर लोक सामोपचाराने मानले नाही, तर मात्र ते आपल्या शरीर रक्षकांना दंगलखोरांवर गोळीबार करण्याची आज्ञा देत. जिथे कोणी हिंदुसुद्धा प्रवेश करू धजणार नाही, जिथे अगदी तंग बातावरण आहे अशा दाट मुसलमान लोकांच्या वस्तीत त्यांची कन्या इंदिरा बिनधास्त जात असे आणि गरजू लोकांना मदत करत असे. नेहरूंचे घर म्हणजे घाबरलेल्या मुसलमान निर्वासितांचे आश्रयस्थान झाले होते.

जिथे पोलिसांच्या आणि सैनिकांच्या बंदुकीही नाकाम ठरल्या, तिथे एक कृश प्रकृतीचा, शरीरावर एका धोतराखेरीज काही वस्त्र नसलेला, हातांत दंडा घेतलेला व नंग्या फकीरासारखा एक माणूस मात्र यशस्वी ठरला. तो माणूस म्हणजे बापू-उर्फ गांधीजी. ज्यावेळी हिंदुस्थान आणि पाकिस्तान देश आपला स्वातंत्र्यदिन सैनिकांच्या संचलनांनी साजरा करत होते, त्यावेळी एकटे बापू पूर्व पाकिस्तानांतल्या दंगलग्रस्त खेड्याखेड्यांतून पायी

निर्वासितांच्या एका छावणीला भेट देताना

फिरून हिंदु मुसलमानांनी बंधुभावाने राहवे म्हणून जीवाचा आटापिटा करत होते. धर्माच्या नांवाखाली चाललेल्या या हिंसाचाराची त्यांनी सडकून निंदा केली आणि जाहीरपणे सांगितले, “मी सर्वधर्माचे प्रतिनिधीत्व करतो. मी जितका सच्चा आणि निष्ठावान हिंदु आहे, तितकाच मी सच्चा मुसलमान, सच्चा ख्रिश्चन, सच्चा शीख आणि सच्चा पार्शीपण आहे.” कलकत्त्यात पुन्हा दंगल उसळली. तेव्हा मात्र मनापासून त्यांना वाटले की लोकांना ताळ्यावर आणण्यासाठी एकच मार्ग शिल्लक आहे. तो म्हणजे, आपणच प्राणार्पण करायचे आणि प्राणांतिक उपोषण करायचे.

ही बातमी वाच्यासारखी पसरली, तसे सर्व थरातले लोक—श्रीमंत, गरीब, राष्ट्राचे पुढारी, सर्वसामान्य पुरुष आणि स्त्रिया, हिंदु तसेच मुसलमान सगळे त्यांच्याकडे धावले आणि त्यांना उपोषण सोडण्याची विनवणी करू लागले. जोवर हे हत्याकांड थांबत नाही, तोवर उपोषण सोडण्यास गांधीजींनी साफ नकार दिला. आणि चमत्कार घडला—महात्मा गांधीच घडवून आणू शकतील असा एक चमत्कार घडला. हिंदु आणि मुसलमान दोघेही त्यांच्याकडे माफी मागण्यासाठी आले. आपल्या रक्ताने त्यांनी प्रतिज्ञापत्र लिहून दिले की यापुढे आम्ही झगडणार नाही. त्यांनी बापूंना उपोषण सोडण्यासाठी गळ घातली. गांधीजींनी क्षीण आवाजांत हिंदूंना सांगितले, “मुसलमान वस्तीत जा आणि त्यांना संरक्षणाचे वचन द्या.” शांतता प्रस्थापित झाली आणि गांधीजींनी उपोषण सोडले.

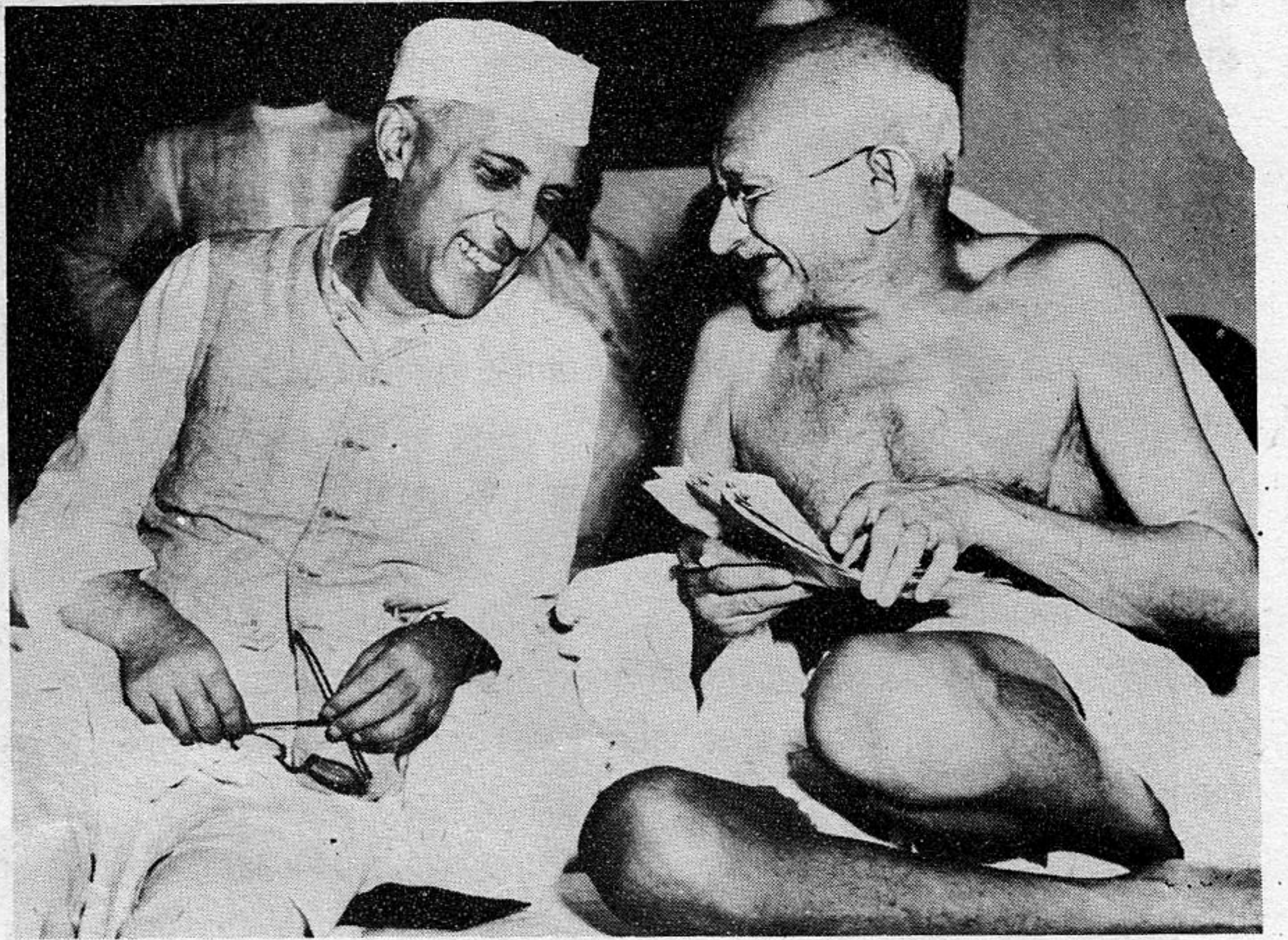
गांधीजींनी मुसलमानांचा जो कैवार घेतला, ही गोष्ट सर्वच लोकांना आवडली नव्हती. बऱ्याच काळाच्या हिंसाचाराच्या खुणा मागाहून कटुतेच्या रूपाने रेंगाळत राहिल्या होत्या. लाखोवारी लोक सीमापार करून आले होते. त्यांना जे सोसावे लागले, त्याच्या कहाण्या आणि त्यांनी जी काही दृश्ये डोळ्यांनी पाहिली होती, त्यामुळे लोकांच्या भावना पुन्हा भडकल्या. उत्तर हिंदुस्थानांत पुन्हा अमानुष पाशवी दंगल उसळली. त्यावेळी गांधीजी दिल्लीत होते. जातीय सलोखा शांतता निर्माण करण्यासाठी आणि मुसलमानांना योग्य वागणूक देण्यासाठी म्हणून पुन्हा त्यांनी प्राणांतिक उपोषण सुरू केले. पाकिस्तानबरोबर पण चांगले संबंध ठेवावेत असा त्यांनी आग्रह धरला.

भारत सरकारने आधी ठरवले होते की पाकिस्तानला भारताने जी धनराशी देणे होती, ती इतक्यांत न देता, थोपवून धरायची; पाकिस्तान जेव्हा दंगेधोपे थांबवेल तेव्हाच हिशेब चुकता करायचा.

परंतु गांधीजींना ही तोड काही पटली नाही. त्यांनी सरकारची मानधरणी केली की जे त्यांचे देणे ते देऊन टाकावे. अडकवून ठेऊ नये. काहींना याचा खूप राग आला. त्यांची

गांधीजींच्या बाबतीतली नाराजी अधिकच वाढली. एकदा जवाहरलाल यांना काही निर्वासित भेटले. ते म्हणत होते की गांधीजी या जगांतून नाहीसे होतील तर बरे! हे उद्धार ऐकताच जवाहरलालांचा पारा चढला. निदर्शने करणाऱ्या त्या लोकांवर ते एकदम ओरडले, "हे शब्द उच्चारायला तुमची जीभ रेटली तरी कशी? या आणि प्रथम मला मारा." हे ऐकताच जमाव पांगला.

गांधीजी एकोणऐंशी वर्षांचे झाले होते. उपोषणामुळे होणारा त्रास त्यांना आता सहन होऊ शकत नव्हता. त्यांची प्रकृती झपाट्याने ढासळू लागली. त्यांची देखभाल करणाऱ्या डॉक्टरांनी तर त्यांच्या जीविताबद्दल फक्त छत्तीस तासाचा अवधी दिला. पण पुन्हा दुसरे आश्चर्य घडले. वीस लाखांच्या वर लोकांनी शपथ लिहून दिली की मुसलमानांची काळजी वाहण्यासाठी आम्ही कार्य करण्यास तयार आहोत. गीता, बायबल आणि कुराणाचा तिथे पाठ होतांना गांधीजींनी लिंबाच्या सरबताचा घोट घेऊन उपोषण सोडले. गांधीजीचे प्राण वाचले म्हणून सगळेच खूष नव्हते. काही अतिरेक्यांनी त्यांचा खून करायचे ठरवले होते. अतिशय कुशलतेने कट रचला गेला होता. आणि काळजीपूर्वक तो पारही पाडण्यात आला.

गांधीजींसमवेत

30 जानेवारी 1948 या दिवशी गांधीजी आपल्या प्रार्थना सभेसाठी नव्या दिल्लीतील बिरा प्रासादाच्या हिरवळीवर जात होते. तेव्हा एक तरुण एकदम त्यांच्यासमोर दत्त म्हणून उभाराहिला. त्यांच्या पायाला हात लावून त्याने क्षमेची याचना केली आणि दुसऱ्या क्षणी गोळी झाडून त्यांची हत्या केली. जवाहरलाल यांना दुःख अनावर झाले. दुःखाच्या भरांत ते उद्गारले, “आपल्याजवळ जो अनमोल ठेवा होता त्याचे रक्षण करण्यांत आपण अपयशी ठरलो.”

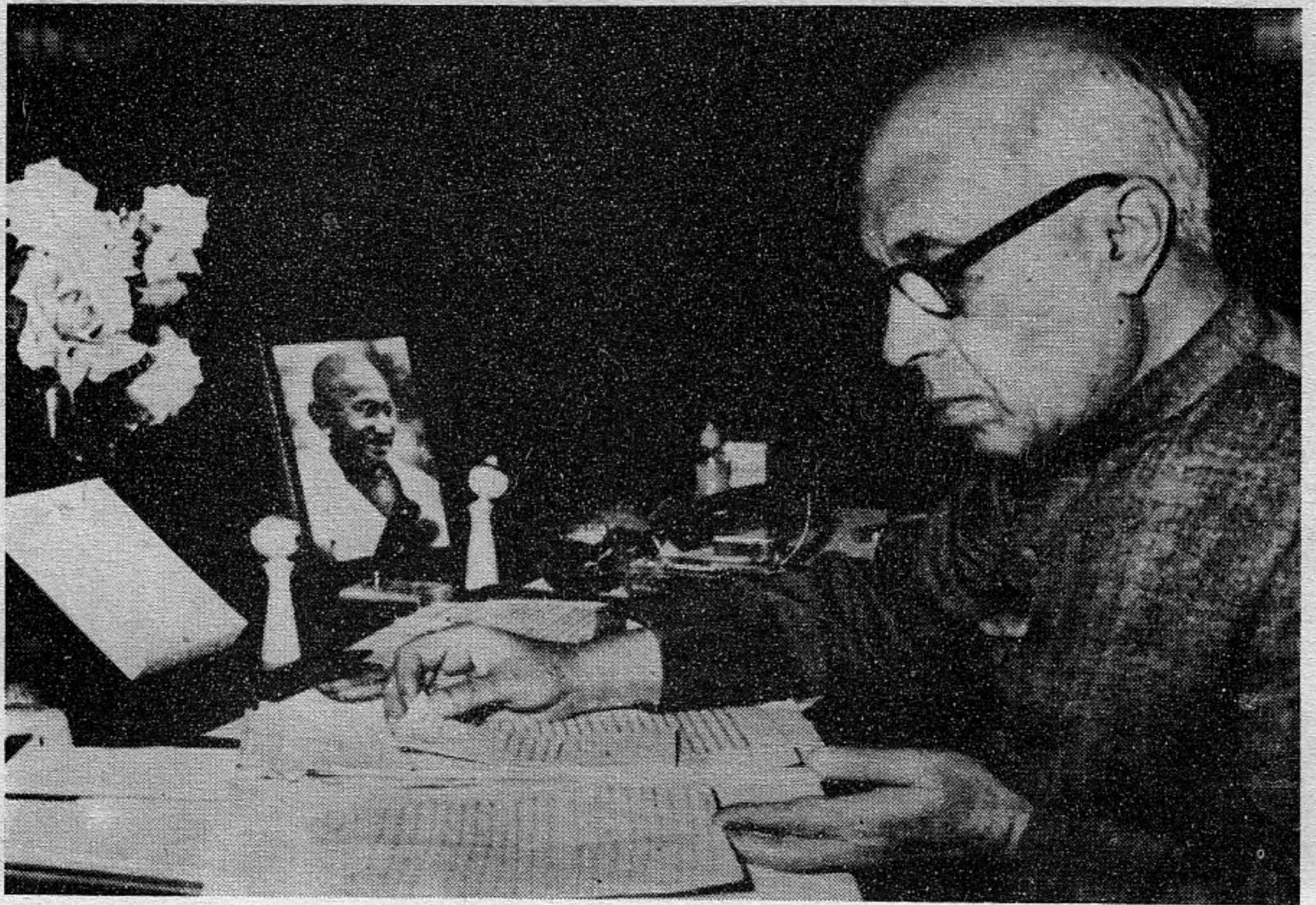
गांधीजींची अंत्ययात्रा

बापूंच्या हत्येमुळे भारतांत दुःखाचा डोंब उसळला होता. जवाहरलाल यांच्या वरील उद्गारांमुळे त्याचे जणू प्रतिध्वनीच सर्व देशभर उसळले.

राष्ट्राला उद्देशून रेडिओवरून भाषण करतांना अनेकवेळा ते गहिवरले. त्यांचा आवाज कापरा झाला. जवाहरलाल म्हणाले, “आपल्या आयुष्यातील प्रकाशच नाहीसा झाला आहे. सर्व देश जणू अंधकारमय झाला आहे. तुम्हाला काय सांगावे आणि कोणत्या शब्दात बोलावे, मला समजेनासे झाले आहे. आपल्या सर्वांचा आवडता नेता, ज्याला आपण बापू म्हणून संबोधित असू—तो आपला राष्ट्रपिता, आपल्यातून आज नाहीसा झालेला आहे.”

जवाहरलाल यांना अतिशय एकाकी वाटू लागले. अनेक वेळा गांधीजींशी मतभेद होत होते, तरी त्यांना गांधीजींबद्दल आपुलकी, प्रेम, कौतुक आणि आदर होता. ते सल्ला घेण्यासाठी आणि आशीर्वादासाठी त्यांच्याकडे नेहमी जात असत. आता त्यांना मार्गदर्शनासाठी आणि आशीर्वादासाठी गुरूच राहिला नाही. पण दुःख करण्यास आता अवधीच नव्हता. अनेक कामे खुणावत होती. भारताला बलाढ्य आणि आत्मविश्वासू बनविण्याचे फार मोठे कार्य पुढे होते.

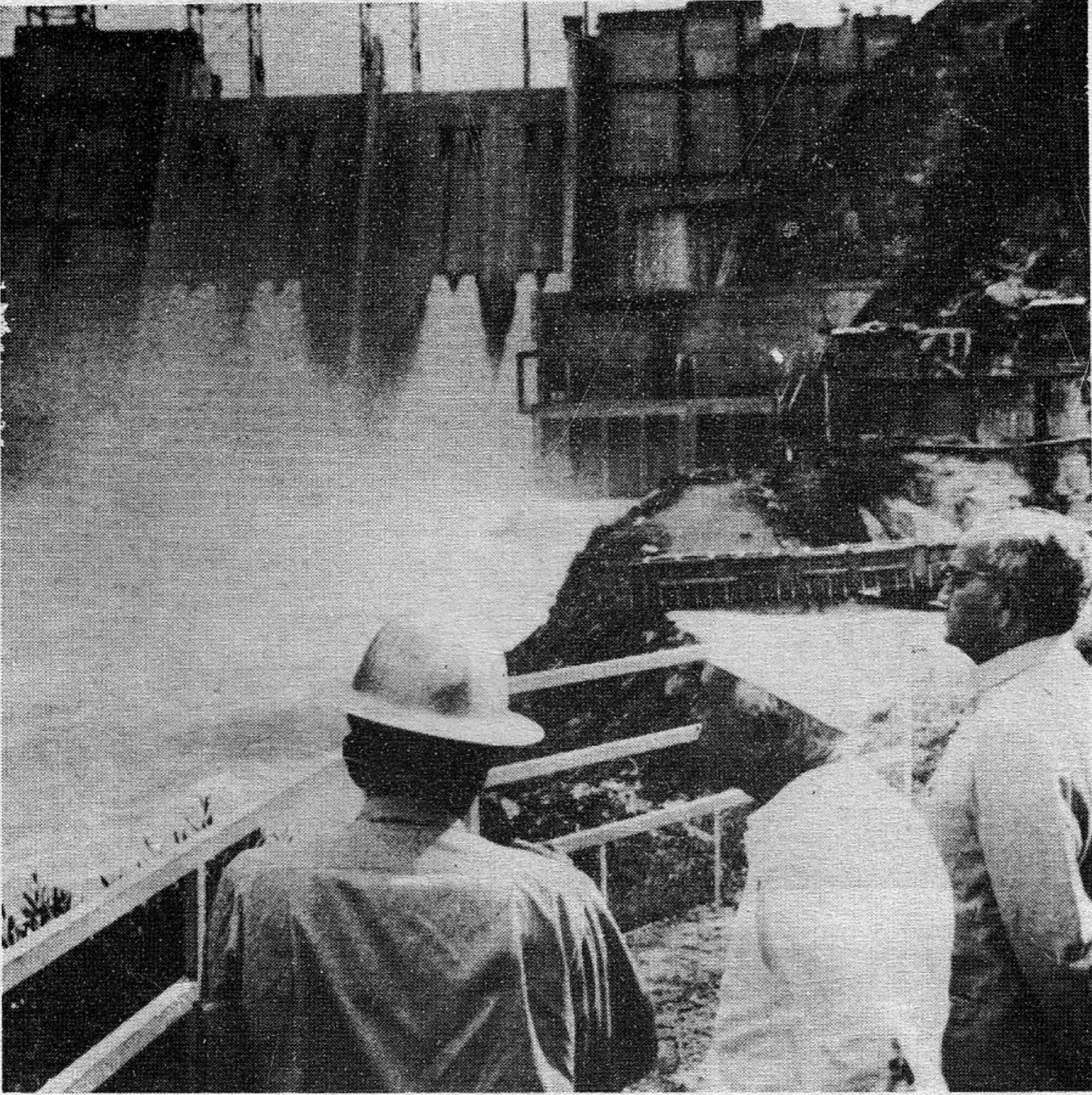
जवाहरलाल अविश्रांत काम करत होते. दिवसाकाठी अकरा ते पंधरा तास त्यांचे काम चाले. मोठ्या प्रमाणावर औद्योगीकरणाच्या योजना तयार झाल्या. स्टील आणि जड यंत्र

कामात मग्न जवाहरलाल

सामुग्री तयार करण्याचा उद्योग भारताने फार मोठ्या प्रमाणावर सुरू केला.

ब्रिटिशांच्या अमदानींत भयंकर विध्वंसक दुष्काळ पडत असे. भारताला अशा दुष्काळांना पुन्हा तोंड द्यावे लागू नये म्हणून जवाहरलाल अतिशय चिंतातुर होते. त्यामुळे अन्नधान्याचे उत्पादन वाढावे याला त्यांनी प्राधान्य दिले होते. त्यासाठी कालव्यांतून भरपूर पाणीपुरवठा आणि आधुनिक पद्धतीने शेती, याचा उपयोग ते करू पाहत होते. जलविद्युत धरणे बांधण्याकडे त्यांचा विशेष कल होता. या धरणांना “हीच आमची आधुनिक देवालये” असे ते म्हणत असत. जवाहरलाल यांना फक्त उत्पन्न वाढवायचे नव्हते. तर या वाढीव उत्पन्नाचे फल लोकांना समप्रमाणांत मिळावे अशी त्यांची इच्छा होती.

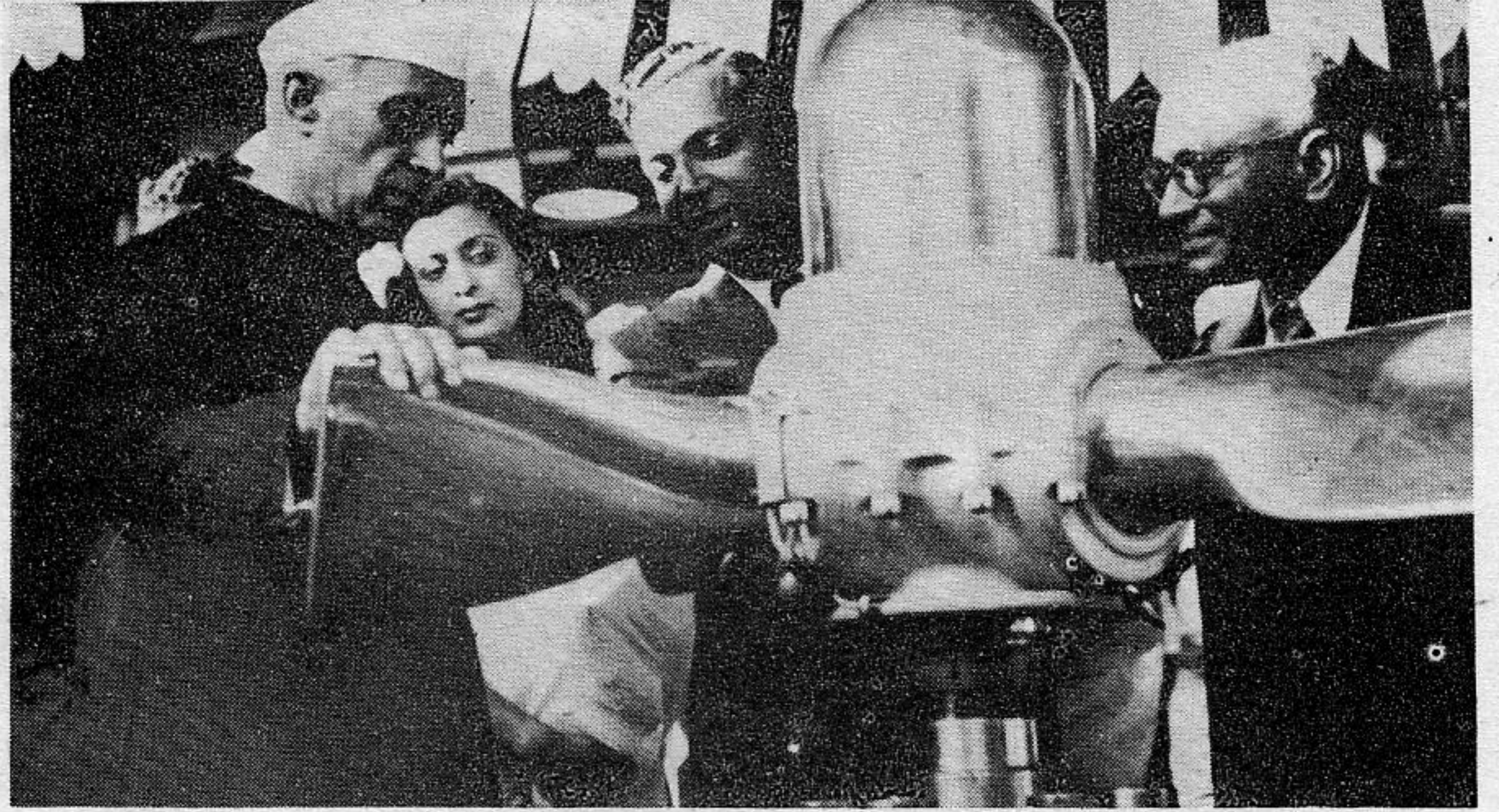

भाकडा धरण येथे

एका तांत्रिक शिक्षणसंस्थेत ॥

॥ हिंदुस्थान एअरक्राफ्ट लि. मध्ये

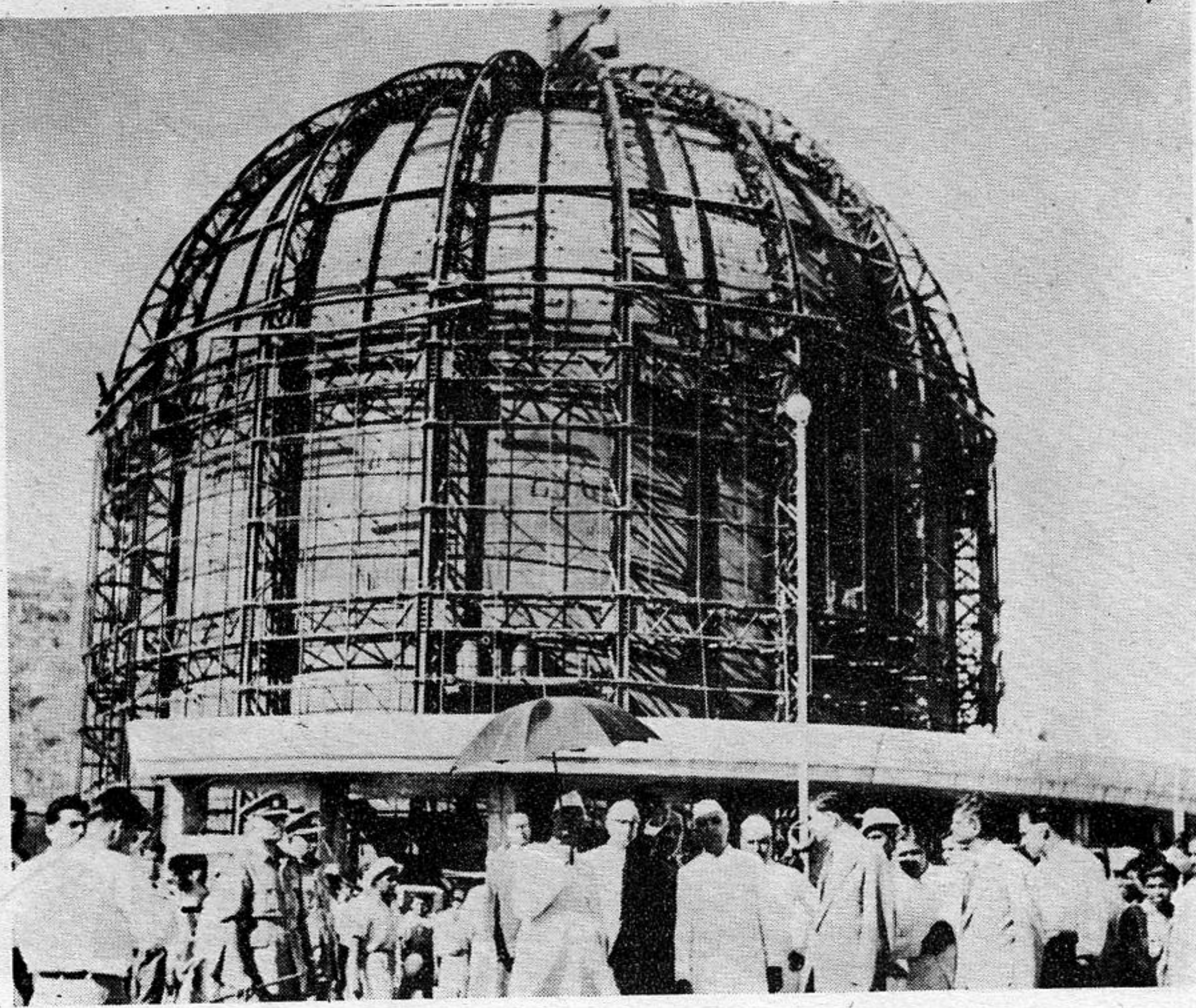

त्यांची दुसरी आंतरिक इच्छा अशी होती की विज्ञान, तंत्रज्ञान, आणि अणुऊर्जा क्षेत्रात भारताची खूप प्रगती व्हावी.

आपला भारत देश हा वैज्ञानिक प्रयोगात, नवनवीन शोधांत सफल व्हावा आणि या

क्षेत्रात अगदी अग्रभागी असावा, हे आपले स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी म्हणून त्यांनी राष्ट्रीय वैज्ञानिक प्रयोगशाळा सुरू केल्या. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात त्यांनी अतिशय प्रतिष्ठेच्या अशा, प्रौद्योगिकी तंत्रज्ञानाचे शिक्षण देणाऱ्या संस्था देशाच्या निरनिराळ्या भागांत स्थापन केल्या. तसेच विश्वविद्यालयांची मोठ्या प्रमाणात वाढ केली. अशा या संस्थांपैकी अनेक शिक्षण संस्थानी जगांतील उत्तम संस्थामध्ये आपले विशिष्ट स्थान प्रस्थापित केले आहे. प्रशिक्षित मनुष्यबळ असलेल्या ज्या काही फार मोठ्या शक्ती आहेत त्यांत भारत हा एक महान देश गणला जात आहे. वजनमाप आणि प्रमाणे यांचे आधुनिकीकरण केले गेले. तसेच नाण्यांत दशमान पद्धती अंमलांत आणली गेली. गेल्या दोन दशकांत भारतांतील मध्ययुगीन सरंजामशाही समाजाने एकदम विसाव्या शतकांतील आधुनिक युगांत नेहसूच्या मार्गदर्शनाखाली, प्रचंड झेप घेतली.

जवाहरलाल हे लोकशाहीचे पक्के पुरस्कर्ते होते. “व्यक्तिस्वातंत्र्यामुळे माणसाच्या कर्तबगारीमध्ये आणि आकलनशक्तीमध्ये वाढ होऊन त्याचे परिणाम फार उत्तम रीतीने

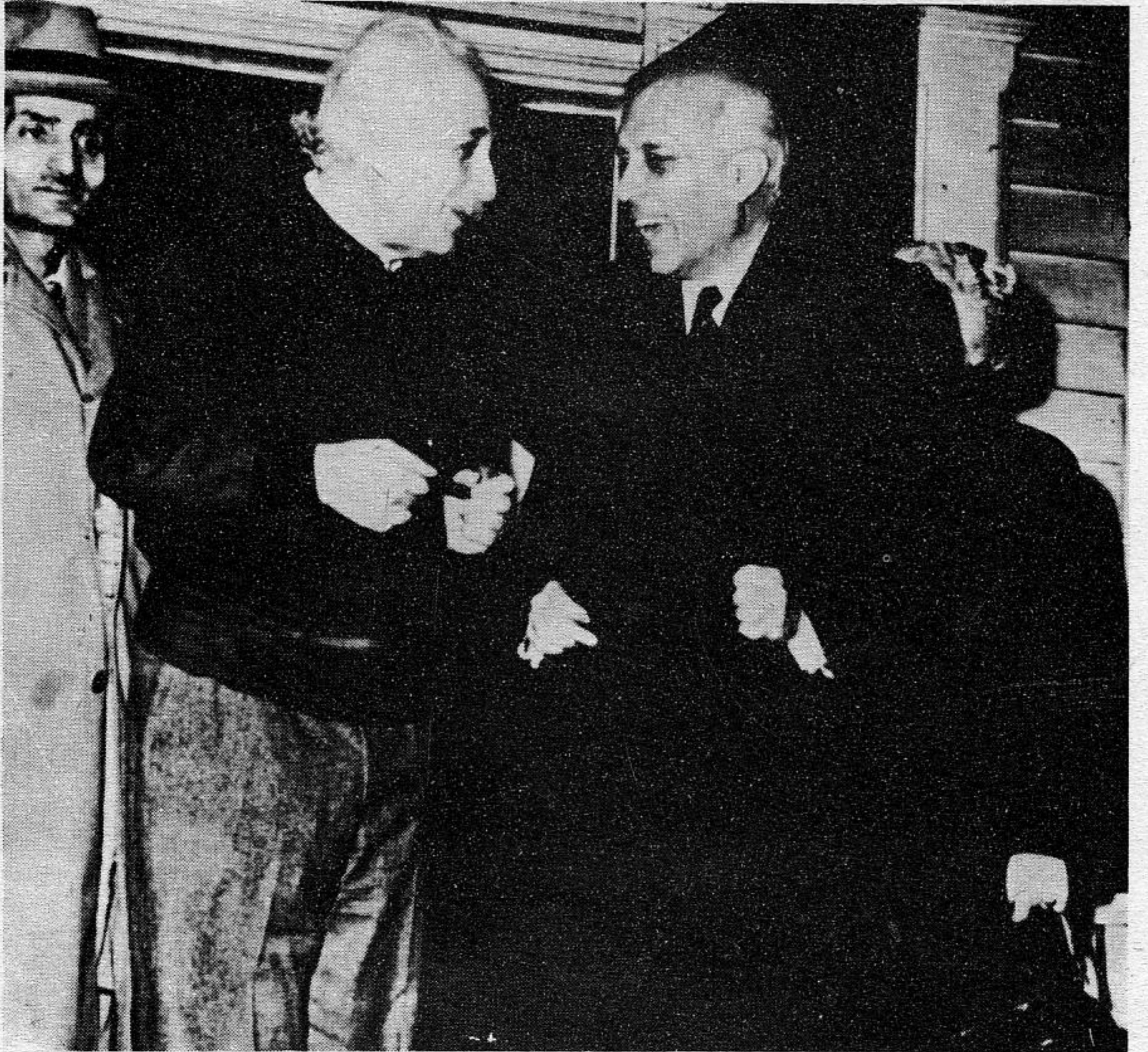

आण्विक रिअॅक्टरच्या उद्घाटनप्रसंगी

आपल्यासमोर येतात," असे त्यांनी एके ठिकाणी लिहून ठेवले आहे.

काही राज्यांतील निवडणुकींत काँग्रेसचा पराभव झाला तेव्हा ते नाराज झाले खरे, पण स्वतंत्र भारतातील लोकशाहीचे यामुळे जे दर्शन घडले त्यामुळे त्यांना खूप बरे वाटले. ते खरे लोकशाहीवादी होते. त्यामुळे लोकशाहीच्या मार्गाने जाणाऱ्या संस्था आणि विचारांची मुक्त देवाणघेवाण या दोहोंची रुजुवात व्हावी म्हणून ते झटत. इतर देश हुकूमशाहीला बळी पडत होते त्या काळांत जवाहरलाल यांनी जागरूक व जिवंत लोकशाहीचा पाया घातला.

जवाहरलाल यांचा देशाच्या विभाजनास विरोध होता. परंतु, त्यांना बळजबरीने ते स्वीकारावे लागले. तरीदेखील त्यांनी आपल्या प्रचारकार्यांत देशातील अल्पसंख्याकांना,

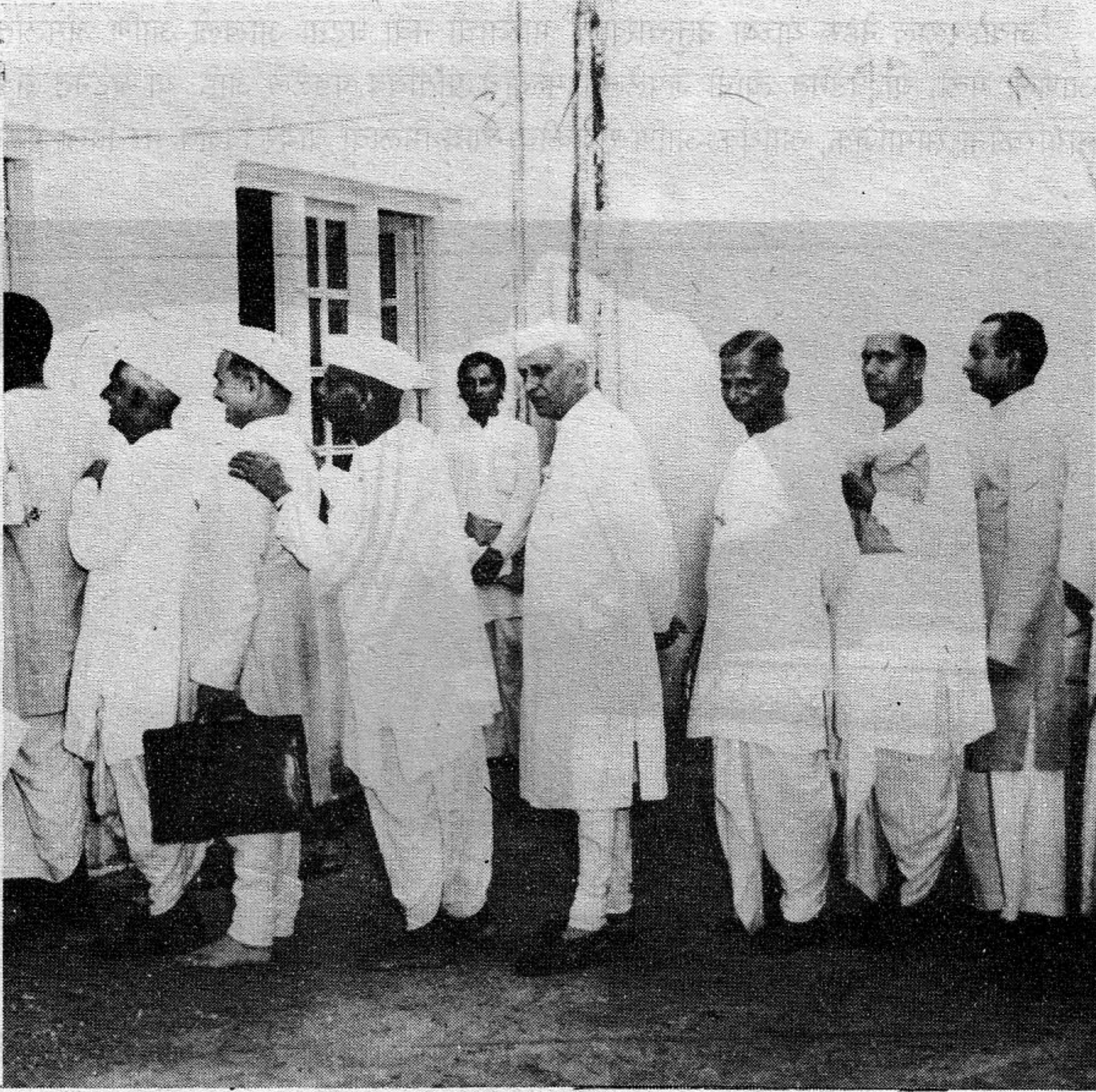

आल्बर्ट आइनस्टाईन यांच्यासमवेत

विशेषतः मुसलमानांना, त्यांच्या सुरक्षिततेबद्दल तसेच समान वागणुकीबद्दल आश्वासन दिले. त्यांना कुठेही जातिभेद आढळला किंवा एखाद्या जातीबद्दल तिरस्काराची भावना आढळली तर त्यावर ते तुटून पडत.

विविध राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांना एकदा त्यांनी पत्रांत लिहिले, “जोपर्यंत मी पंतप्रधान आहे तोपर्यंत आपल्या देशाच्या धोरणामध्ये कुठल्याही प्रकारचा जातीयवाद मी आणू देणार नाही. तसेच असभ्य आणि असंस्कृत वागणूक आढळली तर मी ती सहन करणार नाही.” भारताचे ऐक्य अबाधित ठेवण्याचा हा एकमेव मार्ग होता, अशी त्यांची खात्री होती.

आणखी एका प्रमुख क्षेत्रांत ते जातीने लक्ष घालीत. ते म्हणजे, महिलांचे हक्क! विवाह,

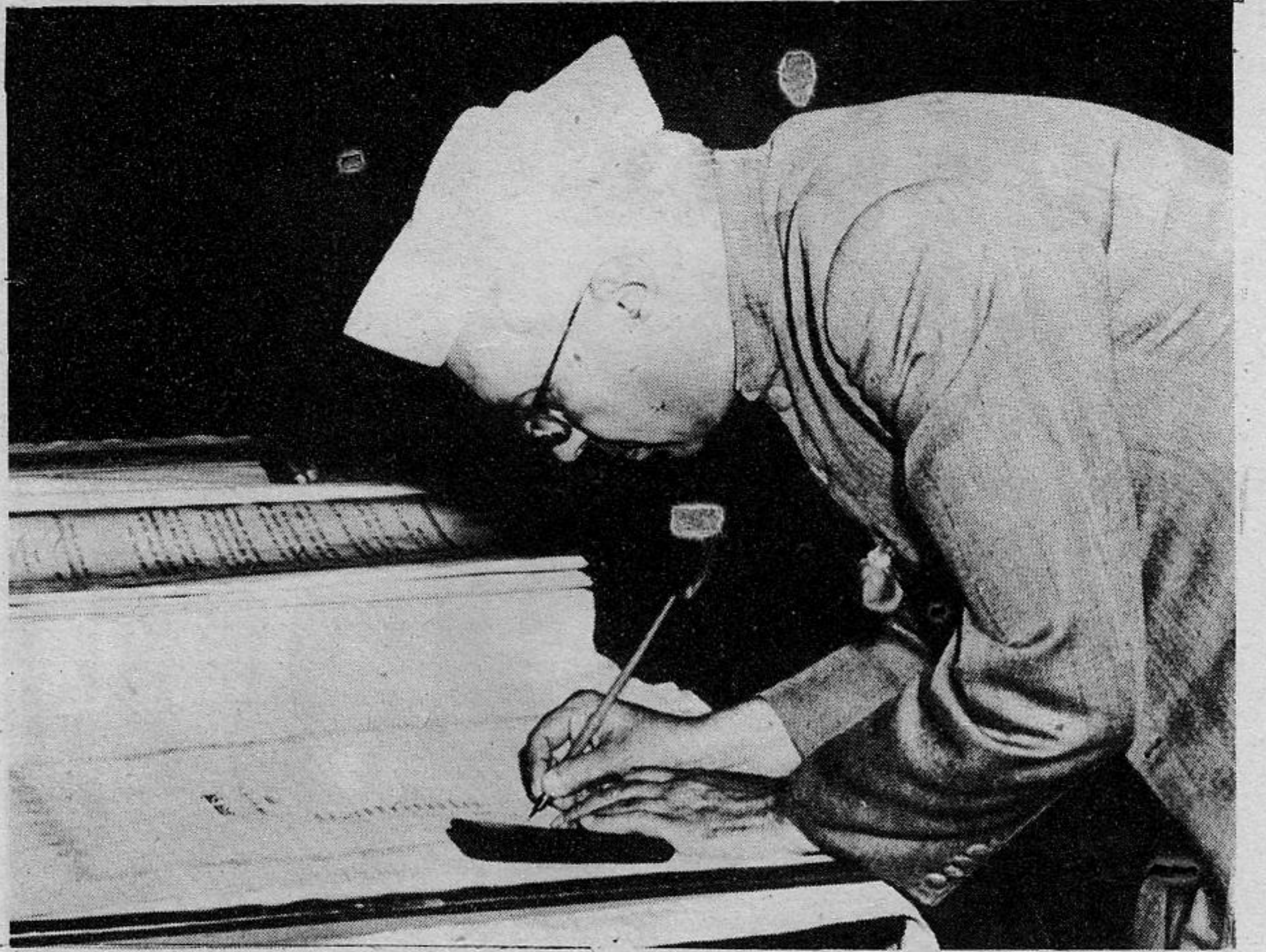

पंतप्रधान रांगेत उभे आहेत

दत्तविधान, घटस्फोट विषयीच्या हिंदु कायद्यांत सुधारणा व्हावी म्हणून ते सतत झगडत असत. नोकरीधंद्यांत स्त्रियांना समान-संधी, समान कामांत समान वेतन, याचा ते जाणीवपूर्वक पाठपुरावा करीत. सर्व व्यवसायाची दालने भारतीय महिलांसाठी त्यांनी खुली केली. महिला या शिक्षिका, पत्रकार, वकील, अभियंत्या, लोकसभेच्या सभासद, राजदूत, तसेच राज्यपाल, अनेक राज्याच्या मुख्यमंत्री आणि मध्यवर्ती सरकारमध्ये मंत्री म्हणून विराजमान होऊ लागल्या. सरकारी खात्यांतून त्या नोकरी करू लागल्या. पोलिस खात्यात नोकरी करण्यात सुद्धा त्यांचे एक पाऊल पुढेच होते.

अमेरिका, युरोप अशा अनेक पुढारलेल्या प्रगतिशील देशांपेक्षा महिलांना हक्क आणि समान संधी देण्यांत भारत हा अग्रगण्य ठरला.

जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली भारताची नवी घटना आखली आणि अंमलांत आणली गेली. या घटनेत त्यांनी जपलेल्या मूल्यांचे प्रतिबिंब पडलेले आहे. या घटनेत सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय मिळावा यावर विशेष भर दिला गेला

देशाच्या संविधान पुस्तकावर स्वाक्षरी करताना

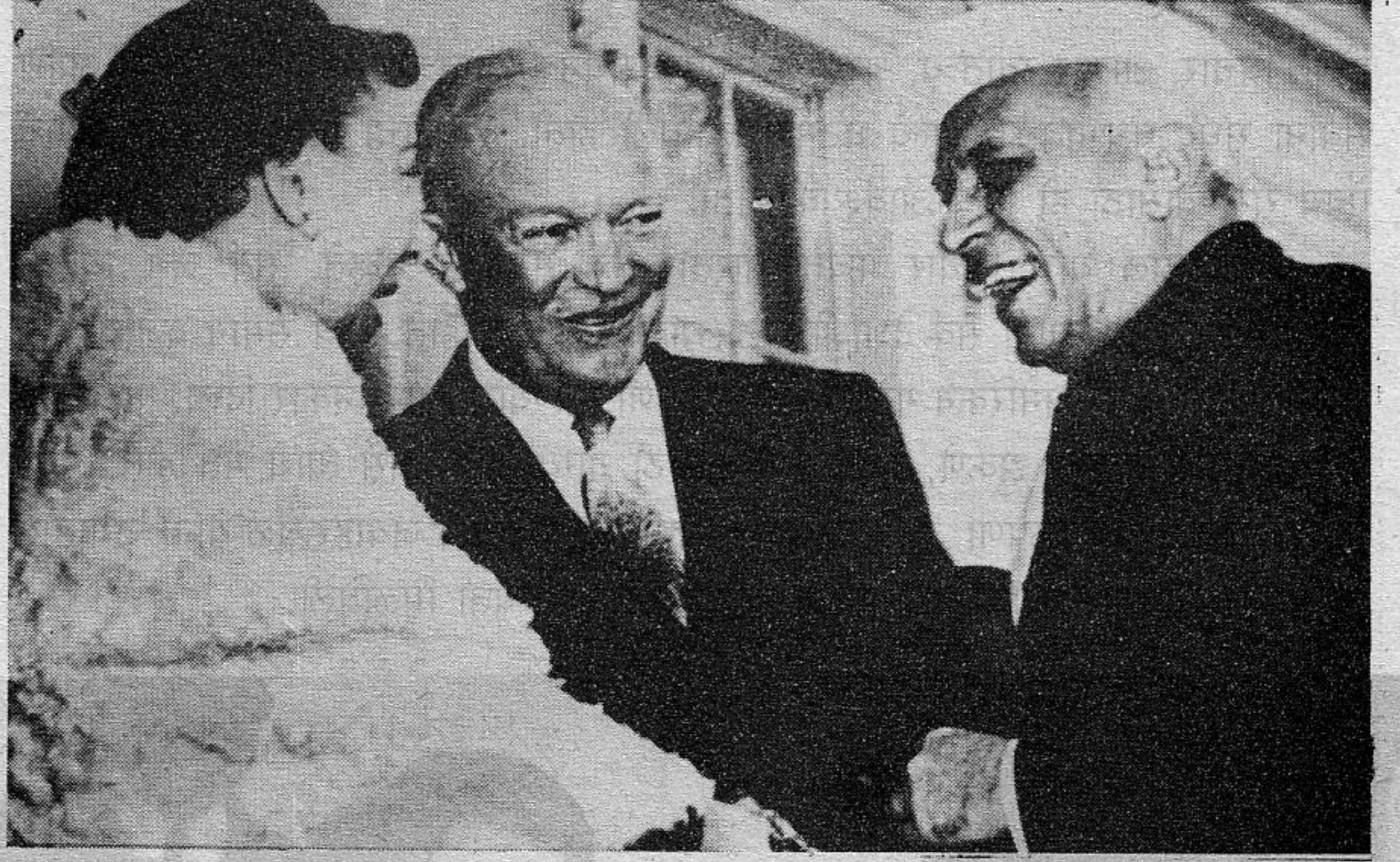
होता. विचार, आचार स्वातंत्र्य, श्रद्धा आणि ईश्वराधनेचे स्वातंत्र्य, सामाजिक समता आणि सर्वांना संधी, बंधुभाव, ही मूल्ये घटनेत रुजविली होती. व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि देशाचे ऐक्य राखण्यासाठी ही मूल्ये आवश्यक होती.

जवाहरलाल यांचे विचार फक्त भारतापुरतेच मर्यादित नव्हते. सर्व जग त्यांच्या डोळ्यांसमोर होते. त्यांना सर्व देशांशी सलोख्याचे संबंध हवे होते. मात्र समान दर्जाचे. पण रशिया किंवा अँग्ले-अमेरिकन गटांशी हातमिळवणी करण्यास त्यांनी नकार दिला. कुठल्याही एका विशिष्ट बाजूला झुकणे, देशाच्या हितासाठी योग्य नाही, असे त्यांचे मत होते.

आपला प्रामाणिकपणा आणि कळकळ, यामुळे सरतेशेवटी जवाहरलाल यांनी जगांतील अनेक मोठमोठ्या नेत्यांकडून आपल्या दृष्टिकोनाला मान्यता मिळविली.

अलिप्त राष्ट्रांच्या बैठकीत. मध्यभागी आहेत अध्यक्ष नासर

राष्ट्राध्यक्ष आयसेनहॉवर यांच्यासमवेत ॥

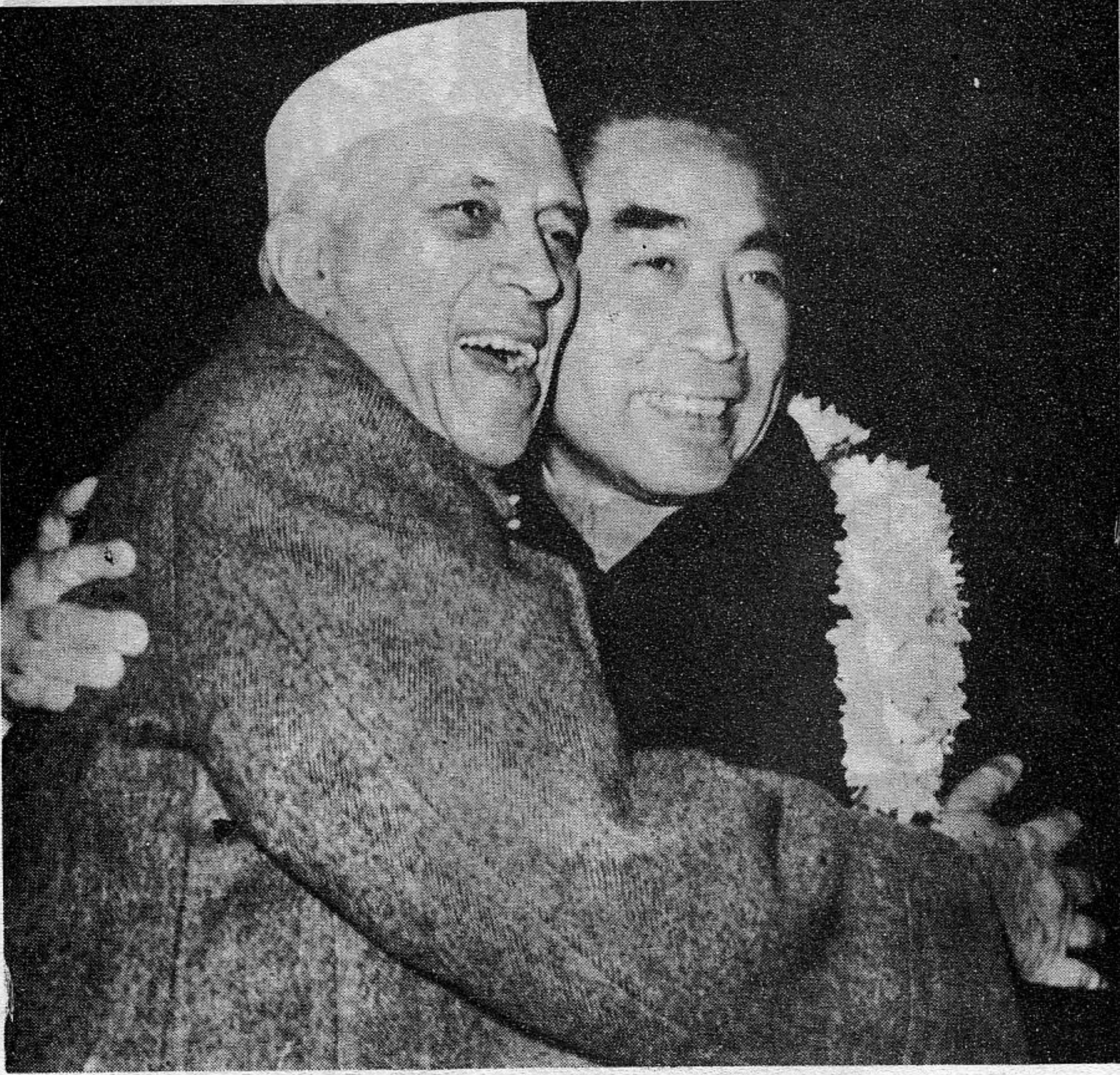
॥ राष्ट्राध्यक्ष केनेडी यांच्यासमवेत

अमेरिकेचे अध्यक्ष आयसेनहॉवर यांनी त्यांच्याबाबत एका ठिकाणी असे उद्गार काढले, “भारत देश हा इतर देशाशी बोलतांना मोठ्या आत्मविश्वासाने बोलतो. तसेच त्याचे म्हणणे आदराने ऐकलेही जाते.”

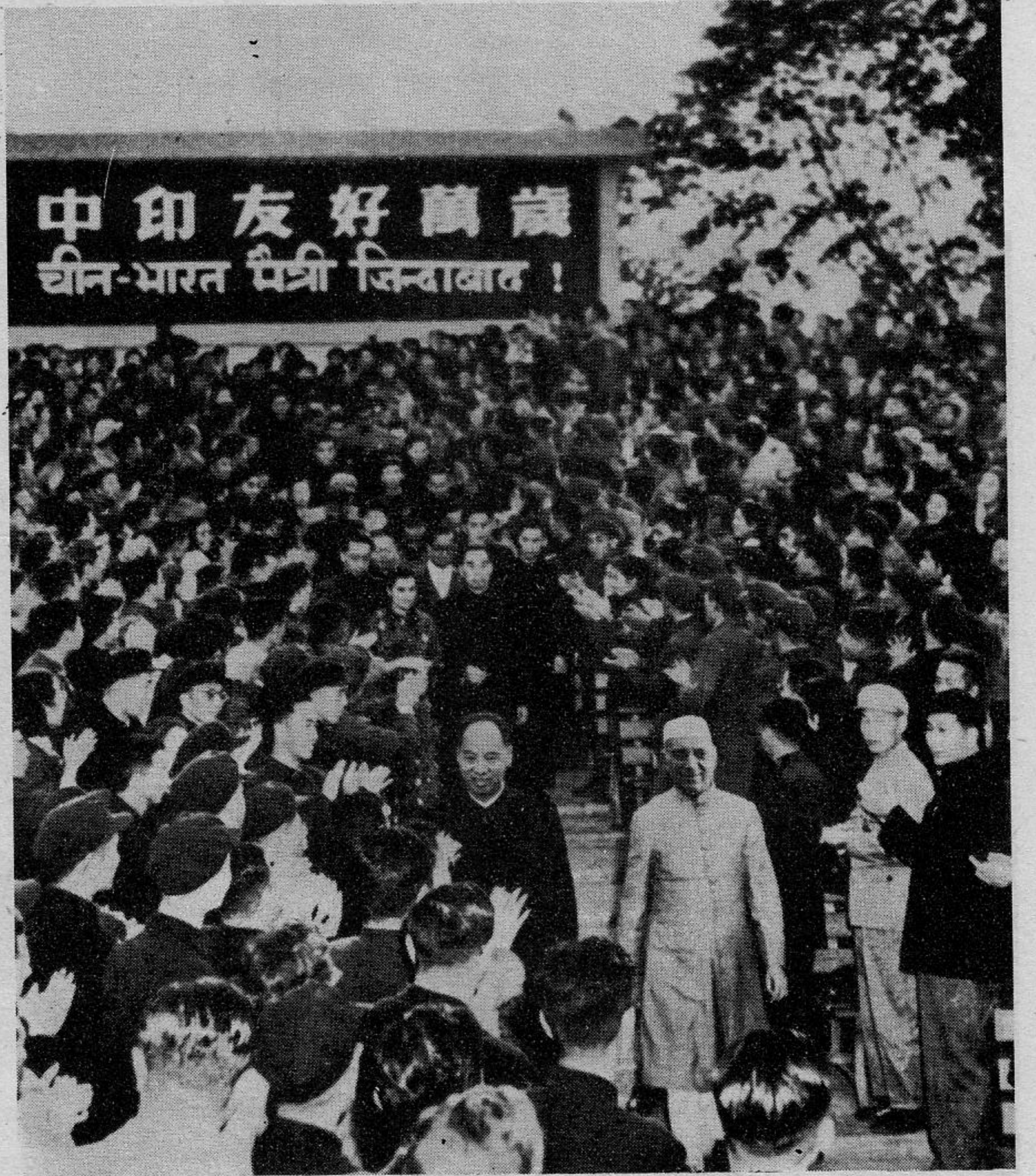
जागतिक शांतता निर्माण करण्याचे जवाहरलाल यांचे जे ध्येय होते, त्यामुळे त्यांना आणखी मोठमोठे मानसन्मान मिळाले. इजिप्तचे राष्ट्राध्यक्ष नासर यांनी मानवी सदसद् बिवेक बुद्धीचे प्रतीक म्हणजेच जवाहरलाल असे त्यांचे वर्णन केले आहे. कोणत्याही झगड्यांत भारताचा निःपक्षपातीपणा इतका विश्वसनीय होता, की भारतांतील सैनिकांना शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी म्हणून दूरदूरच्या देशांत, उदा. कोरिया, काँगो, गाझा वगैरे ठिकाणी पाठवले जात असे.

सर्व देशांशी, विशेषतः भारताच्या शेजारच्या देशांशी मैत्रीचे संबंध ठेवायचे हे जे नेहरूंचे धोरण होते, त्याला 1962 साली फार मोठा धक्का बसला. भारताच्या ईशान्य दिशेकडून चीनने भारतावर हल्ला केला. खरे तर नेहरूंनी चीनबरोबर विशेष मैत्रीचे संबंध ठेवले होते.

चीनचे पंतप्रधान चौ-एन. लाय यांच्या समवेत, 1957

राष्ट्रसंधामध्ये चीनची बाजू घेऊन ते बोलले होते. आंतरराष्ट्रीय परिषदांमधून प्रत्येक वेळी चीनची तळी उचलून धरली होती. त्यांना मदत केली होती. 'हिंदी चिनी भाई भाई' हा घोषणा प्रथम त्यांनी केली होती; आंतरराष्ट्रीय वादविवाद नेहमी चर्चेने आणि वाटाघाटीने सोडवावेत असा त्यांचा आग्रह असे. चिनी सैन्याच्या आपल्या विरोधात चालू असलेल्या सर्व हालचाली

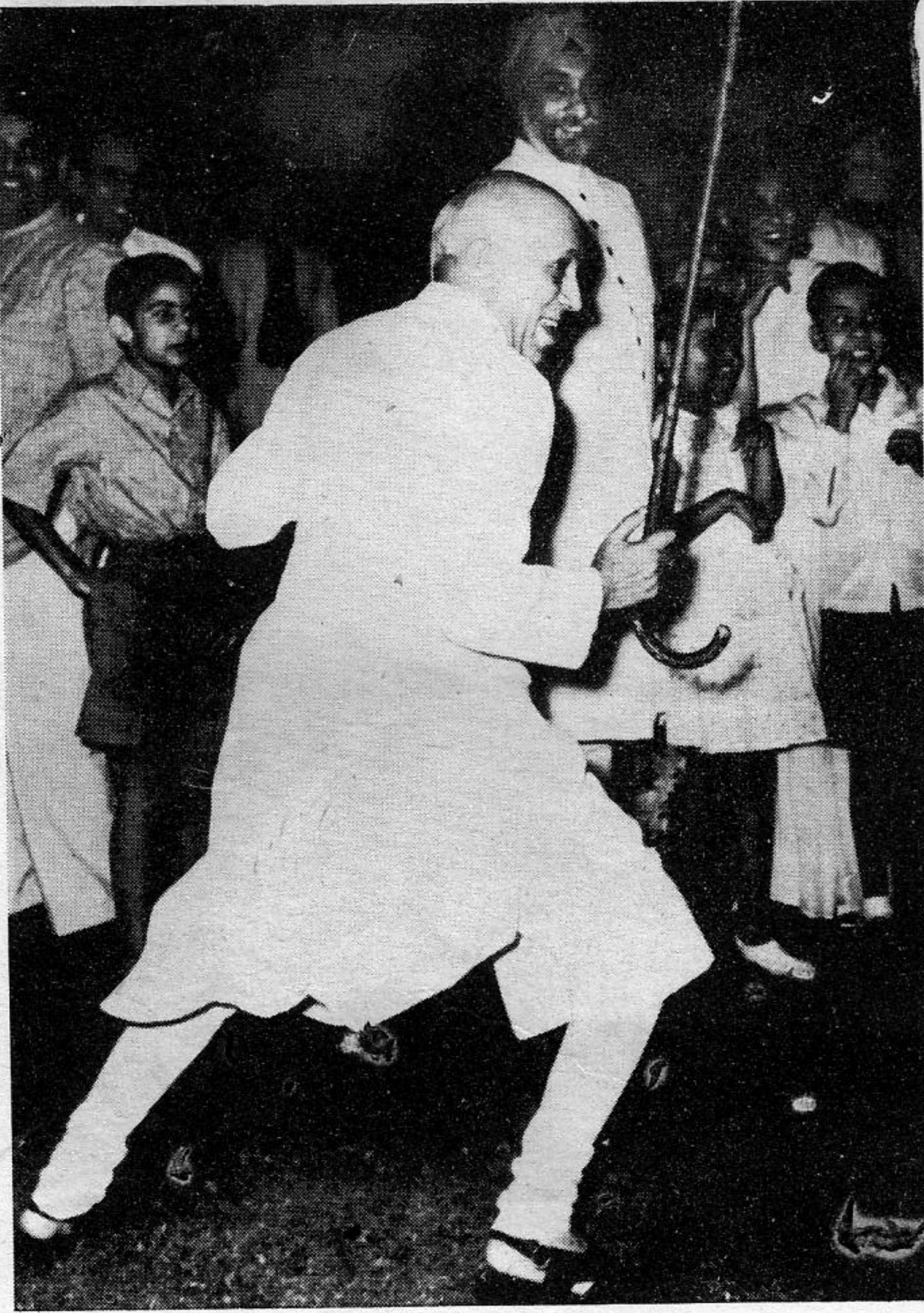

बीजींग (पेकिंग) येथे एका भव्य मिरवणुकीत.

दिसत असताना देखील जवाहरलाल हे मान्य करायलाच तयार नव्हते की चीन भारताला फसवेल. प्रत्यक्ष हल्ला झाला तेव्हा त्यादृष्टीने भारताची तशी काही तयारी नव्हती. त्यामुळे युद्धविरामापर्यंत चीनने भारताचा पुष्कळसा मुलुख काबीज केला.

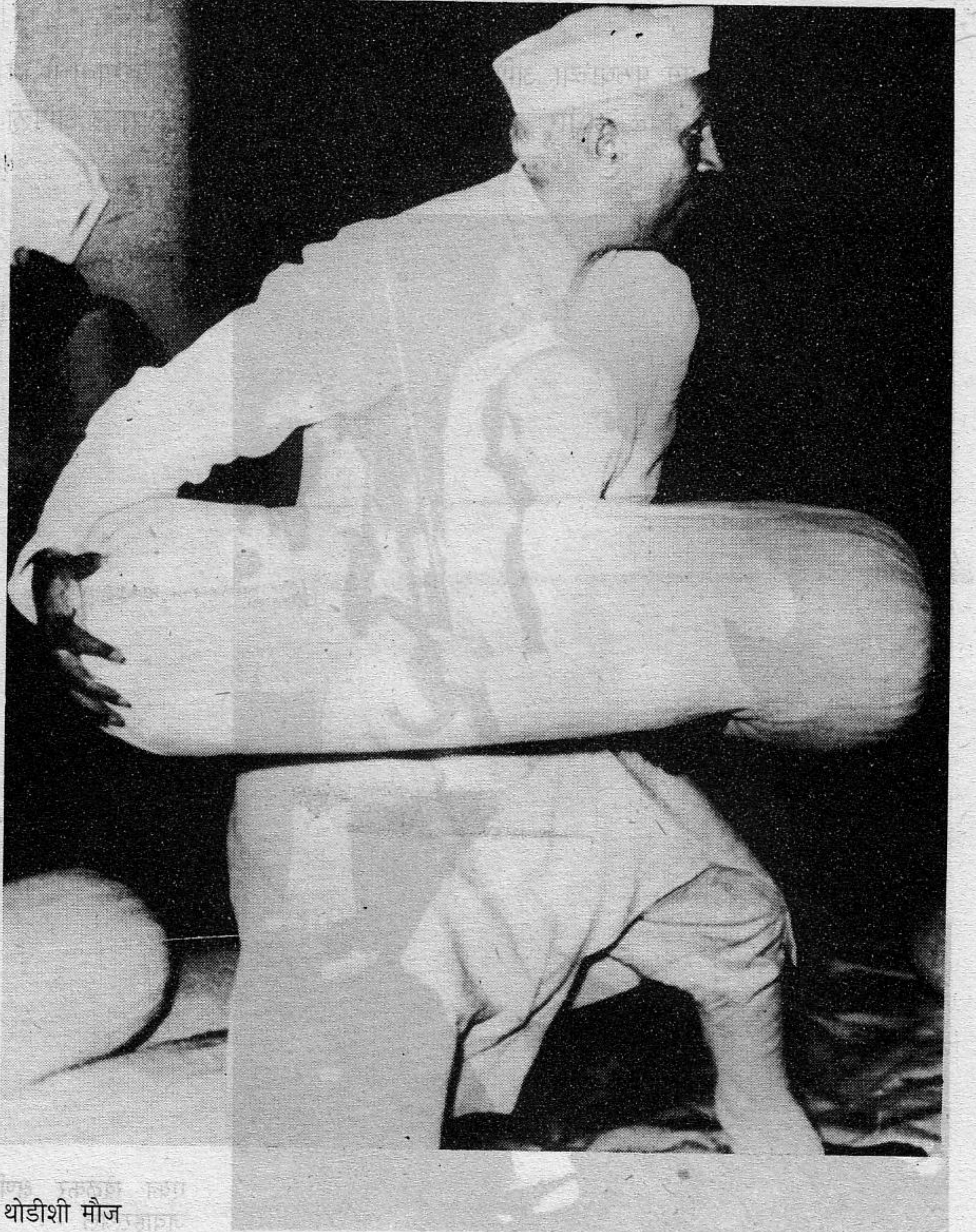
जवाहरलाल यांना हा फार मोठा धक्का होता. त्यातून ते खऱ्या अर्थाने कधीच सावरले गेले नाहीत.

जवाहरलाल या महान पुरुषाच्या आणि नेत्याच्या स्वभावामागे मानवी स्वभावाची ही झलक होती. ते प्रेमळ, उतावळे, अधीर आणि पटकन संतापणारे होते. त्याचबरोबर आपली

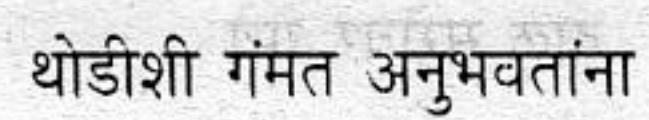

एका खेळकर क्षणी
जवाहरलाल

चूक कबूल करण्यात किंवा स्वतःच्या चुकांना हंसण्यांत ते कधीच मागेपुढे पाहत नसत. विरोधी जमावाला किंवा लाठीहल्ल्याला तोंड देण्याबद्दल त्यांच्या धैर्याबद्दल कौतुक केले जाई, तेव्हा ते म्हणत की माझी वीर पुरुष म्हणून जी प्रसिद्धी आहे ती अगदी पोकळ आहे.

थोडीशी मौज

कधीच न बदलणारे, सर्व बाबतींत अतिशय शहाणे असतात, अशांची मला काहीशी शंका वाटते.”

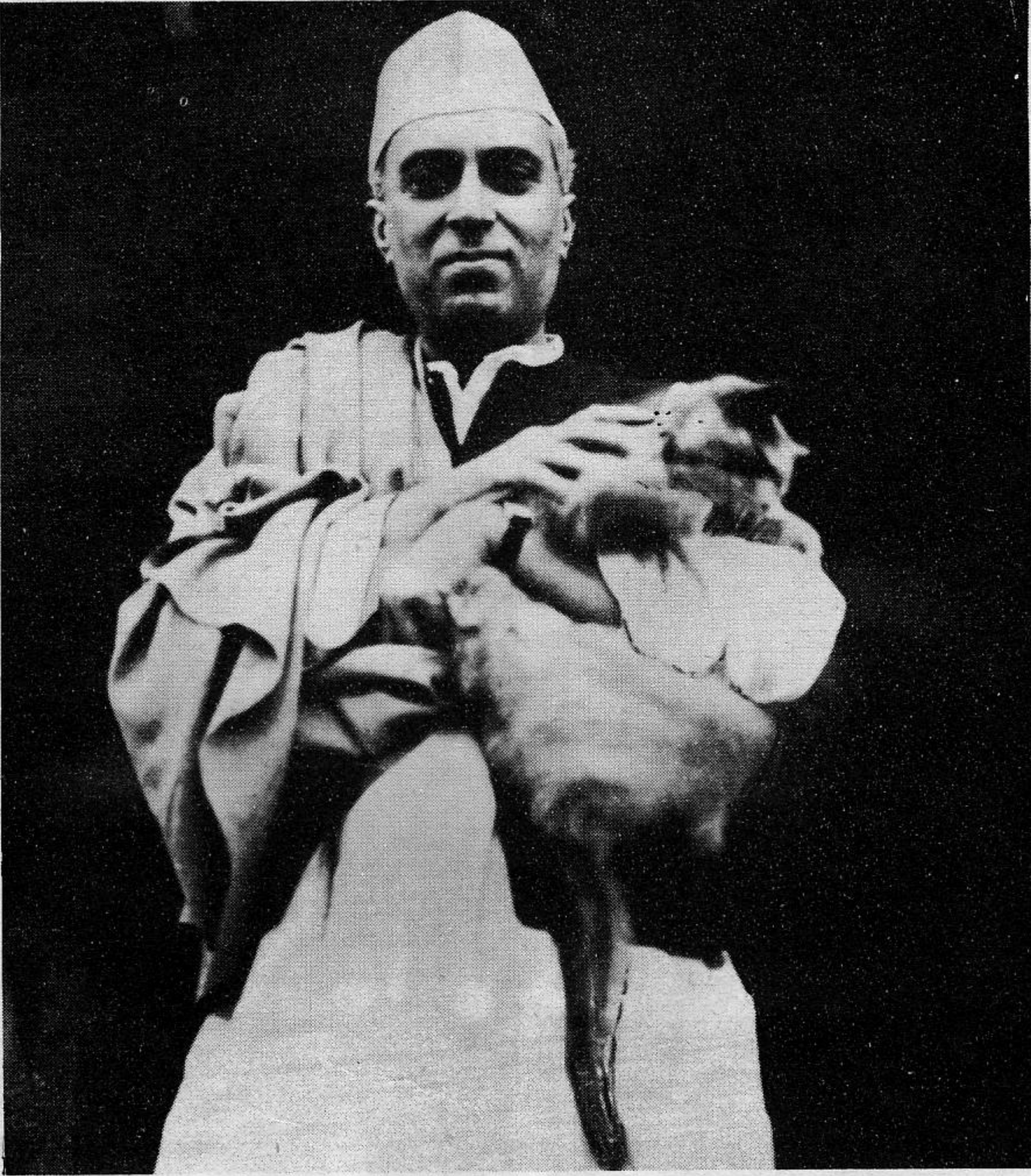
पंतप्रधानाच्या वाढदिवसाच्या संध्याकाळची मेजवानी म्हणजे विविध पोशाखांचे जणू संमेलन असे. जवाहरलाल यांच्याकडे वेगवेगळ्या राष्ट्रीय पोशाखांचा संग्रह होता, त्यांतील एखादा सुंदर राष्ट्रीय पोशाख निवडून, त्यादिवशी ते अंगावर चढवीत.

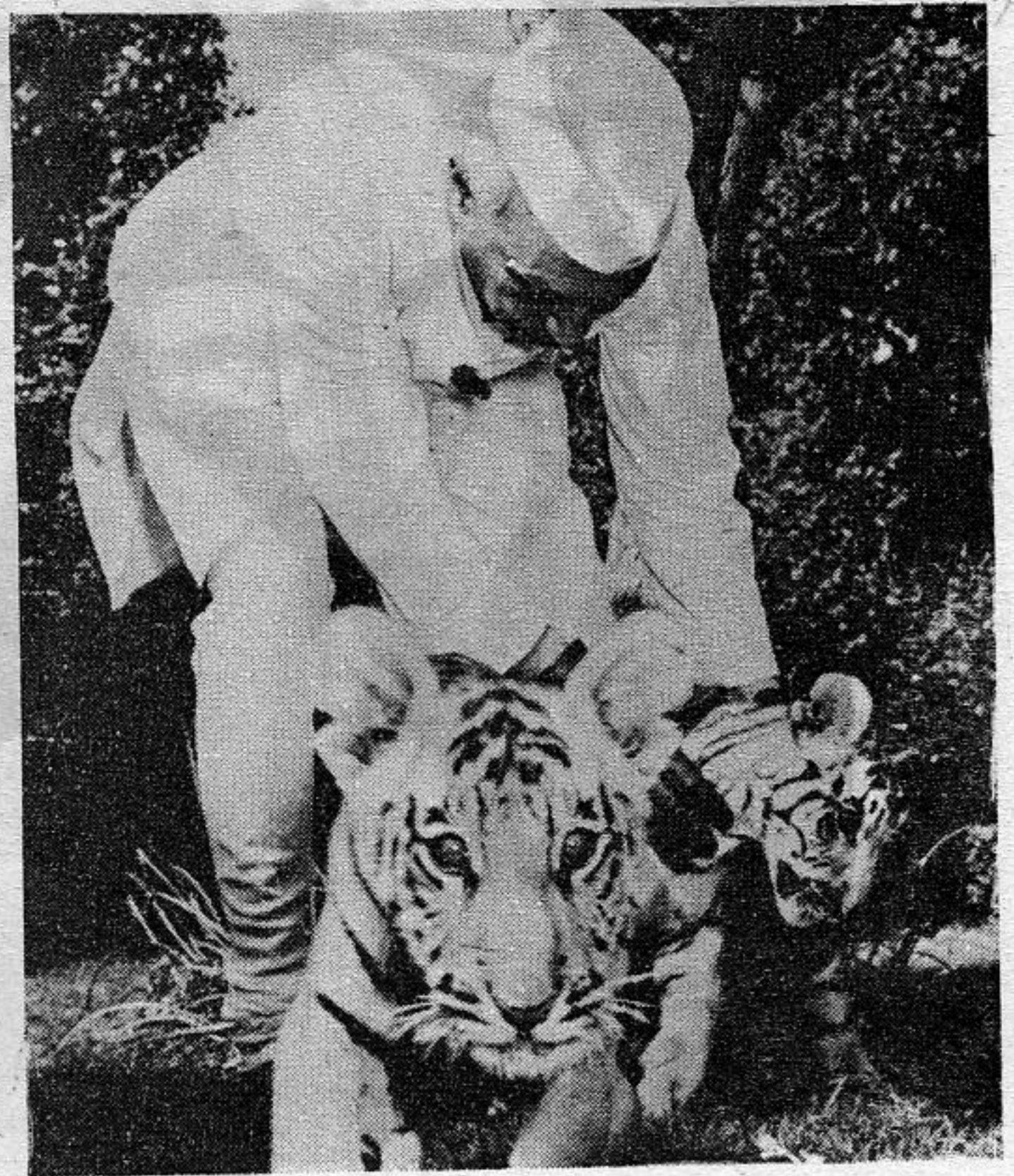
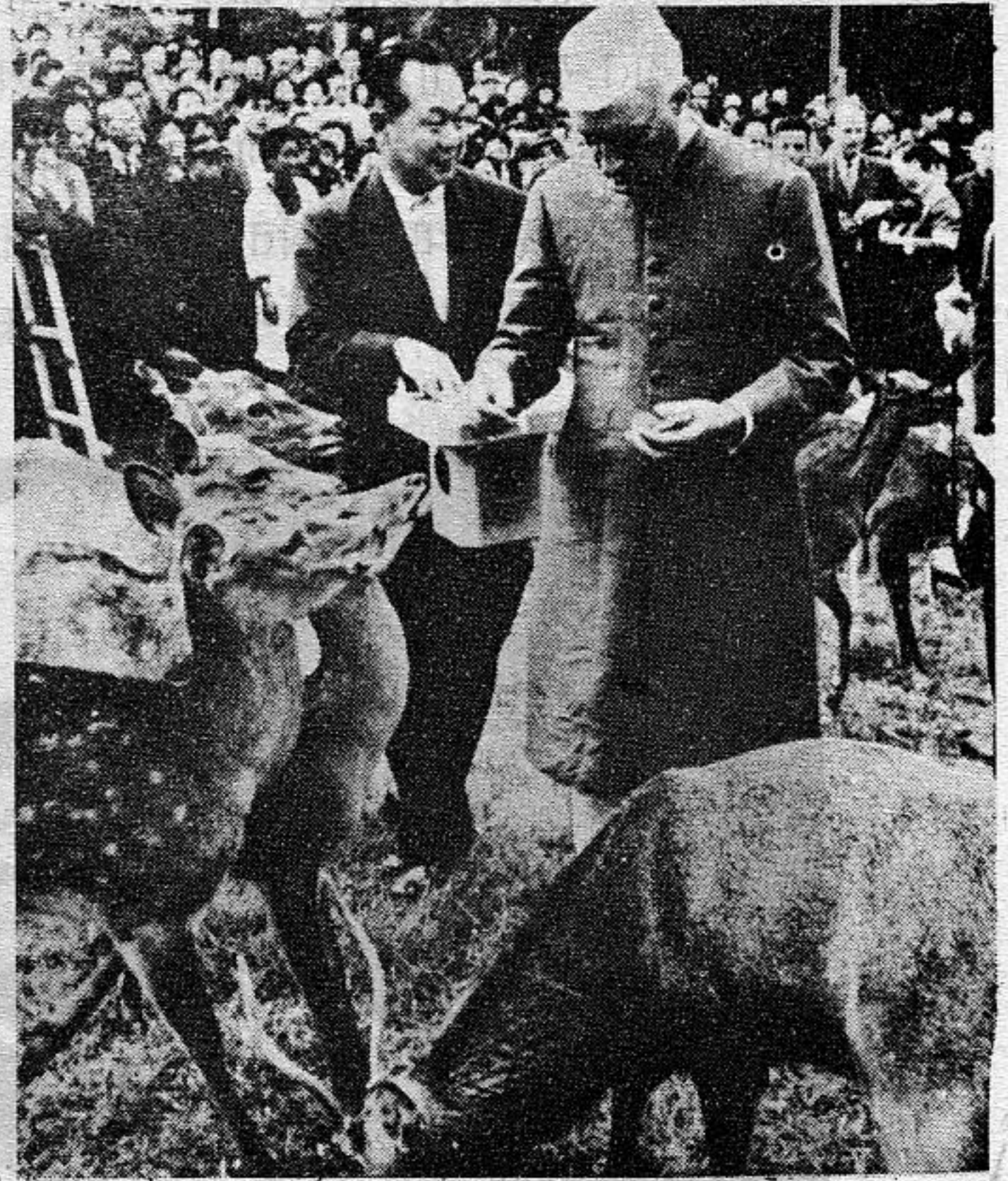
दाल सरोवर येथे

जवाहरलालांच्या व्यक्तित्वाला अनेक पैलू होते. त्यांना खेळांत, गाण्यांत, नाटकांत, अशा सर्व गोष्टींत रस होता. त्यांचा जीवनक्रम इतका भरगच्च कार्यक्रमांनी भरलेला असला, तरी त्यांनी आपली पुस्तकांची आणि वाचनाची आवड आयुष्यभर जपली.

स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळांत जेव्हा त्यांना पै पैचा हिशोब लक्षांत घ्यावा लागत असे तेव्हाच्या खर्चिकपणाबद्दल ते म्हणतात, “एकाच बाबतींत मी उधळपट्टी करीत होतो. आणि

जवाहरलाल प्राण्यांवर प्रेम करीत

प्राणीमित्रांसोबत

ही टाळणे मला अगदी अशक्यच होते. ती म्हणजे पुस्तकांची खरेदी.”

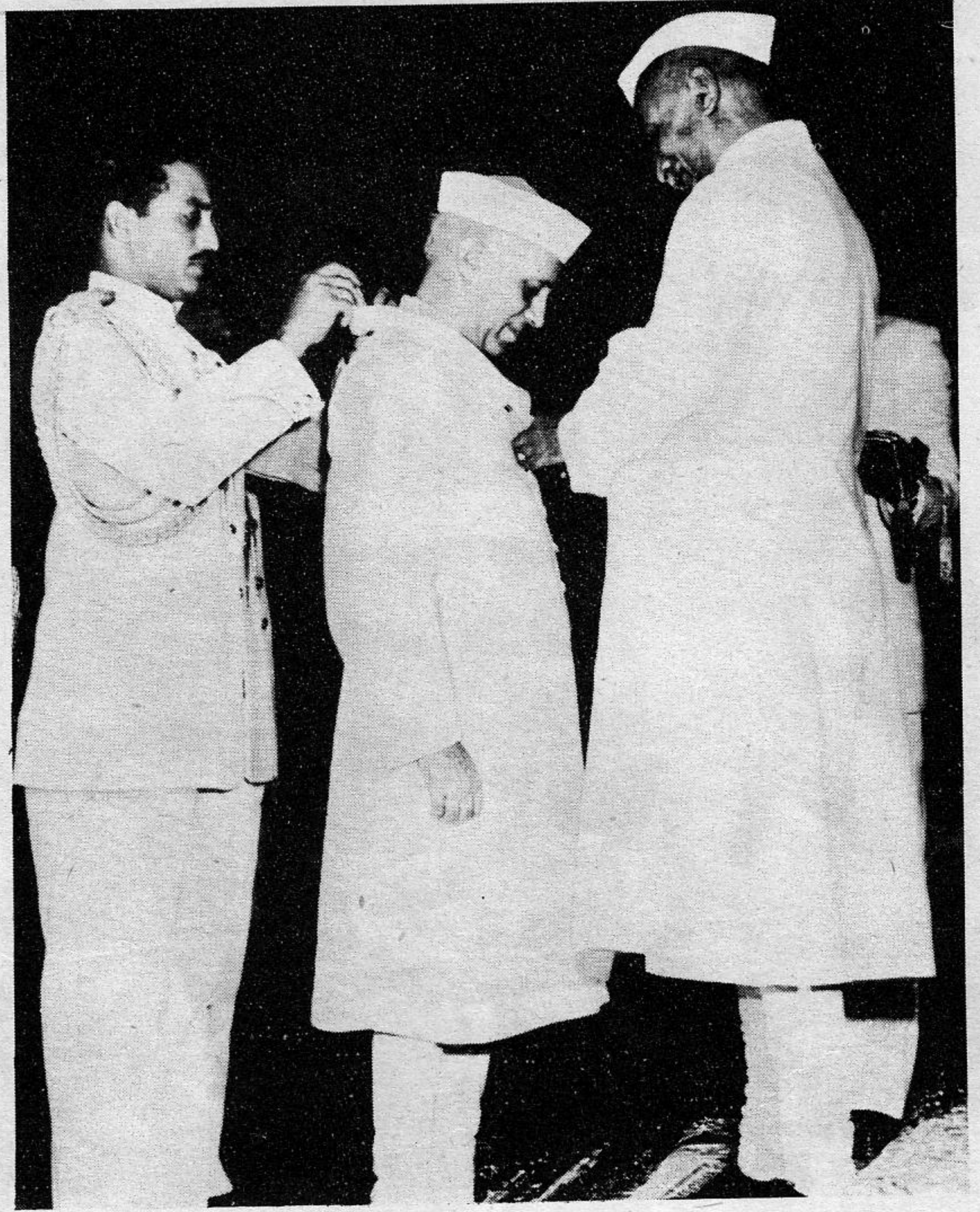
काहीसे एकाकीपणे आयुष्य जगणारा हा माणूस प्राण्यांच्या सान्निध्यांत मात्र प्रफुल्लीत होत असे. अनेक वर्षे निरनिराळ्या प्रकारचे प्राणी आणि पक्षी—कुत्री, पोपट, खारी, मोर,

ग्रामीण विकास कार्यक्रमाचे निरीक्षण करतांना

वाघाचे बछडे, हरीण, लाल पांडा वगैरे प्राण्यांचे वैचित्र्यपूर्ण संमेलन त्यांच्या निवासस्थानी भरलेले असे.

जवाहरलाल यांचे आपल्या देशावर आणि आपल्या माणसांवर आत्यंतिक प्रेम होते.

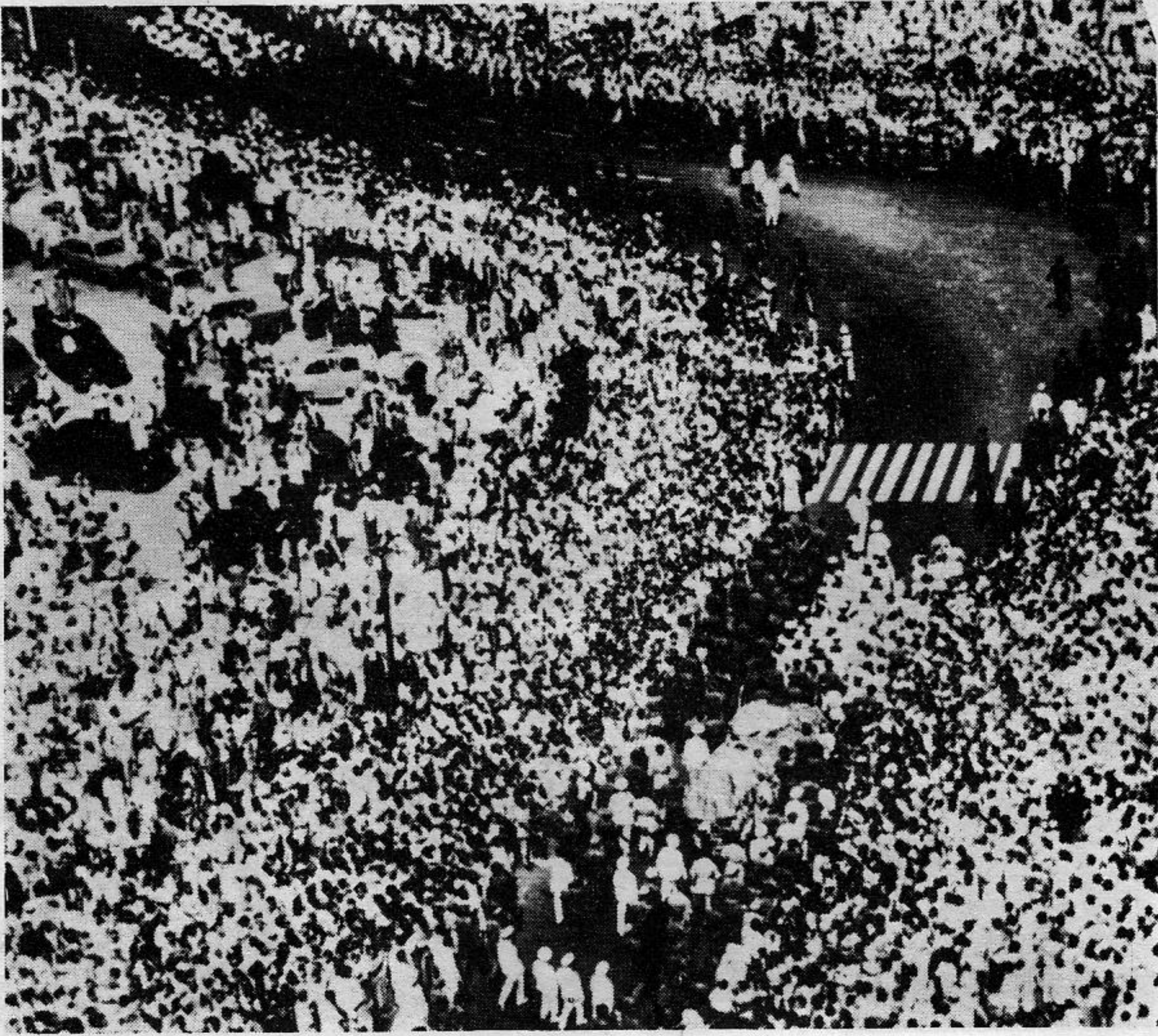

‘भारतरत्न’ पदवीदान समारंभात

लोकांनी देखील त्यांची भरभरून परतफेड केली. कौतुकादराचे प्रतीक म्हणून राष्ट्राने त्यांना 'भारत रत्न' ही सर्वात मोठ्या मानाची पदवी बहाल केली. आणि 27 मे 1964 रोजी, वयाच्या चौऱ्याहत्तराव्या वर्षी जेव्हा जवाहरलाल निवर्तले तेव्हा सारा देश दुःखाने सुन्न होऊन गेला.

भारतांतील त्यांच्या राजकीय विरोधकांनी देखील अश्रु ढाळले. कारण सारा देश त्यांच्यावर मनापासून प्रेम करत होता. दिल्ली येथे लक्षावधी आर्त शोकाकुल नागरिकांनी अंतयात्रेच्या मार्गावर दुतर्फा रांगा लावल्या होत्या. राजघाट येथे पोचण्यास मिरवणुकीला तीन तास लागले. 'जवाहरलाल नेहरू अमर रहे' चे स्वर वातावरणांत दुमदुमत होते.

आयुष्यभर जपलेल्या मूल्यांना स्मरून जवाहरलालांनी आपल्या मृत्यूपत्रात असे लिहिले होते की "माझ्या मृत्यूनंतर मला काही धार्मिक समारंभ नको. फक्त माझी राख भारतांतील शेतकरी जेथे कष्ट करून, घाम गाळतात त्या शेतांवर ती विखुरली जावी. म्हणजे मी भारताच्या धूळ मातीमध्ये सामावून जाईन."

अंत्ययात्रा

आज जवाहरलाल आपल्यात नाहीत. पण त्यांनी जपलेली जी जीवनमूल्ये देशबांधवाना दिली, लोकांनी त्यांच्यावर जे अमाप प्रेम केले, ते आजही स्थायी आहे. खालील आठवणीत त्यांच्या जीवनाचे जणू सार आले आहे.

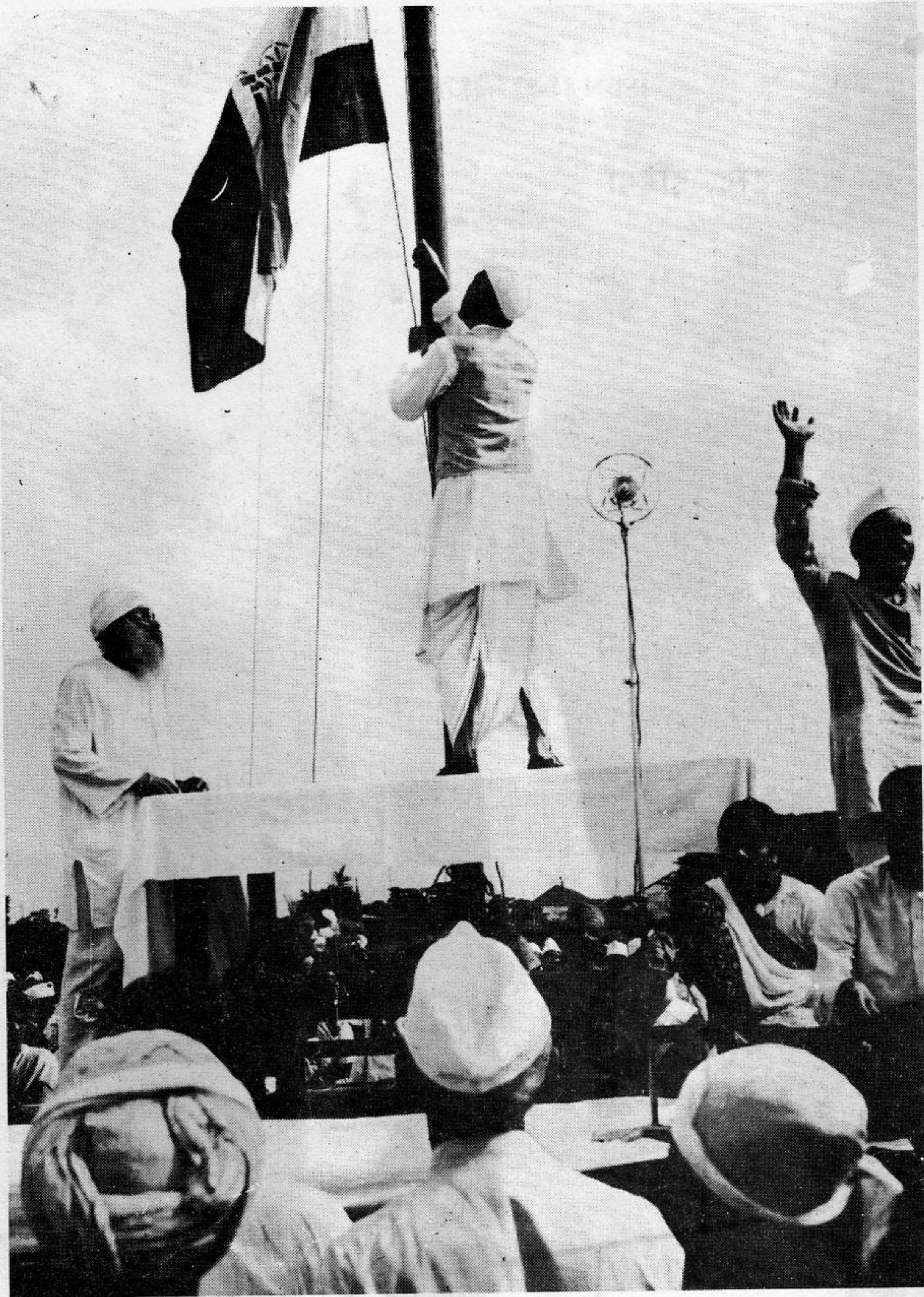
जवाहरलाल यांचा एक मुसलमान शिंपी होता. अनेक राजे महाराजे व जगांतील अनेक मान्यवर व्यक्ती त्याची गिऱ्हाईके होती. जवाहरलाल पंतप्रधान असताना त्याने त्यांच्याकडे एक प्रशस्तीपत्र मागितले. जवाहरलाल त्याला विनोदाने म्हणाले, “अरे, तुझ्याकडे राजे महाराजे, बादशहा यांची सर्वांची प्रशस्तिपत्रे असताना, माझ्या प्रशस्तिपत्राची काय जरूरी?” तेव्हा त्या शिंप्याने उत्तर दिले, “आपण देखील राजेच आहात!”

जवाहरलाल उत्तरले, “राजे लोकांचा शिरच्छेद केला जातो. म्हणून मला राजा म्हणू नकोस.”

तो शिंपी म्हणाला, “ते राजे म्हणजे सिंहासनाधिष्ठीत राजे. पण तुम्ही मात्र लोकांच्या हृदयसिंहासनावर आरुढ झालेले राजे आहात!”

जवाहरलालांची अभ्यासिका

रु. 12.00

ISBN 81-237-2876-X

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

